

O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI
JOQARI HA`M ORTA ARNAWLI BILIMLENDIRIW
MINISTRIGI

AJINIYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI
Tariyx-geografiya fakulteti

Milliy ideya, ruwxiyliq tiykarlari ha`m huqiq ta`limi
bag`darinin` 4 a kurs talabasi
Sarsenbaeva Dilfuza Sharapatdinovnanin`

TEMA: O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyasi insan huqiq
ha`m erkinlikleri kepili

Pitkeriw qa`nigelik jumisi

Ilimiy basshi:
Ulken oqitiwshi
B. I. Arzieva

NO`KIS-2019j.

Pitkeriwshi Sarsenbaeva Dilfuzanin` «O'zbekstan Respublikası Konstitutsiyası insan huqiq ha'm erkinlikleri kepili» degen temadag`i pitkeriw qa`nigelik jumisi Milliy ideya, ruwxiyliq tiykarlari ha'm huqiq ta`limi kafedrasinin` 2019 jil \_\_\_\_\_ ku`ngi ____-sanli protokoli tiykarinda ma`mleketlik attestatsiya komissiyasina qorg`awg`a usinis qilindi.

Milliy ideya, ruwxiyliq tiykarlari

ha'm huqiq ta`limi

kafedrasi baslig`i:

f.i.k.A.Embergenov

Pitkeriwshi Sarsenbaeva Dilfuzanin` «O'zbekstan Respublikası Konstitutsiyası insan huqiq ha'm erkinlikleri kepili» degen temadag`i pitkeriw qa`nigelik jumisi 2019 ji 1 \_\_\_\_ - may ku`ngi institut rektorinin` \_\_\_\_\_ - sanli buyrigi menen ma`mleketlik attestatsiya komissiyasina qorg`awg`a usinis qilindi.

Ma`mleketlik attestatsiya komissiyasinin` qarari menen Sarsenbaeva Dilfuzanin` bakalavr pitkeriw qa`nigelik jumisina _____ ball qoyildi.

Tema: O'zbekstan Respublikası Konstitutsiyası insan huqıq ha'm erkinlikleri kepili

Kirisiw

1. Bap. Konstitutsiya –insan huqıq ha'm erkinliklerin belgilep beriwshitiykarg'ı nızamı.
  - 1.1. O'zbekistan Respublikası puqaralarının' Konstitutsiyalıq huqıq ha'm erkinlikleri.
    - A) jeke huqıq ha'm erkinlikler
    - B) Siyasiy huqıqlar
    - C) Sotsial-ekonomika huqıqlar
  - 1.2. O'zbekistan Respublikası puqaralarının' Konstitutsiyalıq minnetleri.
  - 1.3. O'zbekistan Respublikası Konstitutsiyası insan huqıq ha'm erkinliklerinin' kepili

II. İnsan huqıqların qorg'awshı xalıq aralıq huqıqıy hu'jjetler

- 2.1. İnsan huqıqları haqqındag'ı du'nya ju'zlik dekloratsiyanın' a'hmiyeti.
- 2.2. İnsan huqıqları tarawındag'ı hu'jjetlerdin' ulıwma sıpatlaması

III. Juwmaqlaw

IV. Paydalang'an a'debiyatlar

Kirisiw

O'zbekstan Respublikası Konstituciyasi'-xali'qtı'n' tileklerin sa'wlelendiriwshi, a'dalatli' ma'mlekет, pa'rawan ja'miyet ha m erkin turmi's quri'w ha'm oni' rawajlandi'ri'wdi'n' keleshegin belgileydi. Sebebi Konstitutsiya har qanday ma'mlekettin' tiykarg'i nızamı esaplanadı.

Bul Konstitutsiyada insannın' jasaw turmi'si', oni'n' hu'rmeti, qa'dir-qı'mbati', haq-huqıqları' ha'm ma'pleri joqari' qa'diriyat si'patı'nda bekkemlep qoyi'lg'an. Tiykarg'i' ni'zamda belgilengen normalardi'n' turmi'sta a'meliy sa'wleleniwinde o'sip kiyati'rg'an jas a'wladti'n' Konstituciya ha'm oni'n' tiykari'nda qabi'l etilgen ni'zamlardi'n' mazmuni' haqqı'ndag'i' huqıqi'y bilimge iyeligi, huqıqi'y sanasi' ha'm huqıqi'y ma'deniyatti'n' jetiskenligi a'hmiyetli rol oynaydi'.

Biz ni'zam menen bekkemlengen ja'miyet qurmaqshi'mi'z. Ni'zamni'n' u'stinligi-bul ni'zamg'a boyisi'ni'w ha'mme ushi'n ma'jbı'riy bolg'an, oni' buzi'wg'a hesh qanday jol qoyi'p bolmaytug'i'n huqıqi'y turmi's ta'rtibi boli'p yesaplanadi'. Sebebi, huqıqi'y bilim ha'm oni' a'melde qollani'w ma'deniyati' huqıqi'y-ruwxı'y ko'rinisimizdi ko'rsetiwshi o'lshem boli'p esaplanadi'. Konstituciyadag'i' huqıqi'y ideyalar g'a'rezsizlik ideologiyasi'nda tiykarg'i' ori'ndi' iyeleydi. O'zbekstan Respublikasi' Konstituciyasi'ni'n' qa'dir-qı'mbati'n hesh na'rse menen o'lshep ha'm ten'lestirip bolmaydi'. Sebebi, ondag'i' bekkemlengen qag'i'ydalarda da sa'wlelengen ideyalarda xali'qtı'n', millettin', ha'r bir puqarani'n' huqıq ha'm erkinlikleri ja'mlengen.

Ma'mleketicimizde shi'g'ari'li'p ati'rg'an ni'zamlardan xabardar boli'p, oni'n' mazmun-ma'nisin tu'siniw ushi'n en' aldi' menen tiykarg'i' ni'zam Konstituciyani' teren' u'yreniw lazi'm edi. O'zbekstan Konstituciyasi'n ha'm insan huqıqların u'yreniwdi sho'l kemlestiriw ha'm bilimlendirici jobasına qirgiziw boyinsha elimizde bir qansha normativ hu'jjetler qabil etilip atır.

Ha'r bir ma'mlekettin` basqariw sistemasi tariyxtan belgili bir xuquqiy dereklerge sa'ykes qa'liplestirilgen. Leykin, bul huqıqiy derekler tu'rli ko'rinislerde ha'm ha'r qiyli atamalar menen atalip kelingen. Ha`zirgi O'zbekistan

aymag`inda bunnan buring`i Konstitutsiyaliq hu`jjetler yag`niy siyasiy sistemanin` a`hmiyetin belgilewshi tiykarg`i normativ hu`jjetler bar bolg`anlig`i tariyxtan ba`rshemizge belgili.

O`zbekistan Respublikasının` jan`a Konstitutsiyasının` tiykarg`ı deregi 1948jıl qabil etilgen «İnsan huqıqları haqqındag`ı ja`ha`n dekloratsiyası» bolıp tabıladı. Bul dekloratsiyanın` başlı maqseti insan ma`plerin qorg`aw ha`m insannın` huqıq ha`m erkinliklerine kepillik beriw bolıp esaplanadı. Misalı, Konstitutsiyasının` 22-stat`yasında ko`rsetilgendey «Ma`mleket o`z puqarasın o`z territoriyasında da, sırtta ju`rsede onın` huqıq ha`m erkinliklerine, onı qorg`awg`a kepillik beredi». Amir Temur insannın` qa`dir-qımbatı ha`m huqıqların qa`dirlegen ha`m qorg`ag`an ullı baba-kalanlarımızdan biri. Ol oraylasqan qudiretli ma`mleketti basqarıwda o`zinin` o`mirleri menen beklerine, ma`mlekilik xızmetkerlerden, puxaralardın` hal-jag`daylarının xabar alıp turıp, olardin` shaxsiy ha`m sotsiallıq huqıqların qorg`awdı qatan` talap etip otırg`an.

Usi statiyada «insan huqıqları uliwma ja`ha`n deklaratsiyasin»da ja`riya etilip uliwma insaniy huqıqlar joqarı qa`diriyat da`rejesine ko`terilgen.

O`zbekstanda adamlardin` milletine, dinine, onin` turmisi, siyasiy ha`m basqa ta`replerine qarap sheklewler joq.

Sonın`ushın Konstitutsiyanın` en` a`hmiyetli bo`limlerinen bolg`an ekinshi bo`lim insan ha`m puxaralardin` tiykarg`ı huqıqları, erkinlikleri ha`m waziypalarına bag`ishlang`an.

Adamnin` a`hmiyetli huqıqi-ol o`mir su`riw huqıqi.Jasaw huqıqi ha` bir adamnin` ajiralmas huqıqi bolıp esaplanadi.Og`an qol qatiw jinayat bolıptabiladi.

Ja`ne bir misal O`zbekstan Respublikasi Jinayat kodeksinin` 1- bo`liimnde shaxsqa qarsi jinayatlar ushınjuwakershilik belgilenedi.

O`zbekistan Respublikası Konstitutsiyasında insanlardın` huqıq ha`m erkinliklerine tiykarınan jeke huqıq ha`m erkinlikler, siyasiy huqıqları, sotsial-ekonomikalıq huqıqları kiredi.

Jeke huqıqqa en` birinshi ret insannın` jasaw huqıqi kireti. O`zbekistan Respublikası Konstitutsiyasının` 24-stat`yasında «Jasaw huqıqıha`r bir adamnın`

ajıralmas ta'bibi huqıqı bolıp tabıladı. Og'an qol qatıw awır jınayat bolıp esaplanadı» dep ko'rsetilgen. Ha'mmemizge belgili ha'r bir insannın` jasaw huqıqı onın` ta'biyihuqıqı esaplanadı. Usı bag'darda Respublikamızda bir qansha ilajlar a`melge asırılmakta. Mısalı: O'zbekstan Respublikasında jaza dizimin liberallastırıw ilajları, O'zbekstan Respublikası Prezidentinin` «A'piw etiw» boyınsıha ha'r jılı qabil etilip atırg'an amnistiya haqqındag`ı qararları bunın` ayqın da'liyli bola aladı.

Konstitutsiyada ha'm nizamlarda bekitilgen puxaralardin` huqıqları ha'm erkinlikleri buljimaydi ha'm sudsız bulardan ayiriwg'a yamasa sheklewge hesh kimnin` haqisi joq delingen.

O'zbekstan Respublikası Konstitutsiyasının` 20-stat`yasındı «Puxaranın` o`z huqıqların ha'm erkinliklerin a`melge asiriwi basqa adamlardin`, ma`mlekettin` ha'm ja'miyettin` nizamli ma`plerin, huqıqların ha'm erkinliklerin buzbawı tiyis delingen» dep ko'rsetilgen.

Ten` huqıqlılıq - bul insanlardın` huqıq, erkin ha'm waziypalardı o`z araten`ligin an`latadı.

O'zbekstan Respublikası Konstitutsiyasında bekkemlengen puxaralardin` nızamında ten`ligi insan huqıqları ulıwma dun`ya ju`zlik deklaratsiyası talaplarına tolıq juwap beredi.

Puxara eger tek o`zinin` shaxsiy ma`pin ta'miyinlew ushınha'reket etse, yaki waziypalardı umıtıp, basqalar ma`pine ziyan jetkizse, onın` aqibeti nızamsızlıqqa alıp keledi.

Haqiyqattanda konstitutsiyalıq huqıq barlıq ma`mleketlerdin` puxaraları o`z arada doslıq qarım qatnas tiykarında insan huqıqların qorg`aw za`ru`rligin, sanamizg`a sin`direti.

Sonnan kelip shıqqan jag`dayda O'zbekstan Respublikası Konstitutsiyasında barlıq adamlar milletinen ha'm sotsiallıq shıg`ısına qaramastan, olarten`huqıqlı degen ideya bekkem o`zinin` ko'rinisini tapqan.

1. Bap. Konstitutsiya –insan huqiq ha'm erkinliklerin belgilep beriwshi tiykarg'i nizamı.

1.1. O'zbekistan Respublikası puqaralarının' Konstitutsiyalıq huqiq ha'm erkinlikleri.

O'zbekstan Respublikasi Konstitutsiyasında bekkemlengen puxaralardın` nizam alındıda ten`ligi insan huqıqları uliwma dun`ya ju`zlik deklaratsiyasi talaplarına tolıq juwap beredi.

Haqiyqattanda konstitutsiyalıq huqiq barlıq ma`mleketlerdin` puxaraları o`z-ara doslıq qarım qatnas tiykarında insan huqıqların qorg`aw za`ru`rligin, sanamizg`a sin`diredi. Sonnan kelip shıqqan jag`daydı O'zbekstan Respublikasi Konstitutsiyasında barlıq adam milletinen ha'm sociallıq shıg`ısına qaramastan huqıqları ten` degen ideya bekkem o`z ornına iye.

Puxara eger tek o`zinin` shaxsiy ma`pin ta`miyinlew ushın ha`reket etse, yaki waziypalardı umıtıp, basqalar ma`pine ziyan jetkizse, onin` aqibeti nızamsızlıqqa alıp keledi. Sonın`ushın barlıq puxaralar bir-birine hu`rmet penen qatnasta bolsa ja`miyyette tınıshılıq ha'm alg`a ilgerilewshilik boladı.

Puxaralıq degende - shaxstin` belgili bir ma`mleket penen o`z-ara siyasiy huqıqiy baylanısın belgileydi, bunda shaxstin` huqiq ha'm erkinlikleri ma`mleket ta`repinen qorg`aladi, sonın` ushın o`z na`wbetinde shaxs ha'm ja`miyet ma`mleket ma`plerinen kelip shıg`ıp, belgili waziypalardin` orinlaniwin o`z moynina aladi.

Konstitutsiya O'zbekstan Respublikasının` pu`tin aymag`inda bir Puxaralıqtı ja`riya etken. Puxaralıqqa qabil etiw, o`zgertiw ha'm joq etiw tiykarları ha'r bir ma`mlekettin` Konstitutsiyasi Puxaralıq haqqindag` inizamları ha'm basqada nizamshılıq aktleri tiykarında a`melge asiriladi.

O'zbekstan Respublikasi Konstitutsiyasi 21-statiyasının` 3-punktinde «Qaraqalpaqstan Respublikasının` puxarasi bir waqitta O'zbekstan Respublikasının` puxarasi bolıp tabiladi» dep bekkemlengen. 1992 jıl 2-iyulde qabil aling`an O'zbekstan Respublikasının` «Puqaraliq haqqindag`ı»

nizami O`zbekstanda Puxaralıqqa qabil aliw, og`an iye boliw ha`m Puxaralıqtı toqtatiw ta`rtibin belgileydi.

O`zbekstan respublikasi o`z aymag`inda da, onin` sirtinda da puxaralarin huqiqiy qorg`aw ha`m olarg`a qa`wenderlik ko`rsetiwde kepillik beredi. Tuwilg`an waqitta ata-anasi O`zbekstan Respublikasinin` puxarasi bolg`an bolsa, O`zbekstan respublikasinin` aymag`inda yamasa sirtta tuwilg`an boliwina qaramastan O`zbekstan respublikasinin` puxarasi esaplanadi.

Ata anasi belgisiz bolg`an ha`m O`zbekstan aymag`inda jasap atirg`an bala O`zbekistan Respublikasi puxarasi esaplanadi.

Nizam O`zbekstan respublikasi puxaralig`ina iye boliwdin` to`mendegi tiykarlarin belgilep bergen.

1. Tuwilg`anda,
2. O`zbekstan respublikasi puxaralig`ina qabil etiliwi na`tiyjesinde
3. O`zbekstan respublikasinin` xaliq araliq sha`rtnamalarinda na`zerde tutilg`an tiykarlari boyinsha.
4. Usi nizamda na`zerde tutilg`an basqa tiykarlar boyinsha.

O`zbekstan respublikasinin` puxaralig`ina kiriw ushinnizam ta`repenen ayirim sha`rtler qoyilg`an.

1. Shet el puxaralig`inan shig`iw,
2. Son`g`i 5 jil dawaminda respublika aymag`inda jasag`an bolsa,
3. O`zbekstan Konstitutsiyasin moyinlasa ha`m og`an a`meliy juwap berse h.t.b.

O`zbekstan Respublikası puqaralarının' huqiq ha`m erkinlikleri, O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyasına muwapiq to`mendegi toparlarg`a bo`linedi:

- A) Jekke huqiq ha`m erkinlikler;
- B) Siyasiy huqiqlar;
- S) Sotsial-ekonomika huqiqlar;

Puqaralardın' jeke huqiqına en` birinshi ret insannın` jasaw huqiqı kiredi. O`zbekistan Respublikası Konstitutsiyasının` 24-stat`yasında «Jasaw huqiqı ha`r bir adamnın` ajiralmas ta`bibiy huqiqı bolıp tabıladi. Og`an qol qatıw awır jinayat

bolıp esaplanadı» dep ko`rsetilgen. Ha`mmemizge belgili ha`r bir insannın` jasaw huqıqionın` ta`biyi huqıqı esaplanadı. Usı bag`darda Respublikamızda bir qansha ilajlar a`melge asırılmaqta. Mısalı: O`zbekstan Respublikasında jaza dizimin liberallastırıw ilajları, O`zbekstan Respublikası Prezidentinin` «A`piw etiw» boyınsha ha`r jılı qabil etilip atırg`an amnistiya haqqındag`ı qararları bunın` ayqın da`liyli bola aladı.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyanın` 25-stat`yasında «Ha`r bir adam erkinlik ha`m jekke qol qatılmaslıq huqıqına iye. Nızamg`a tiykarlanbay turıp hesh kim qamaqqa alınbaydı yamasa qamaqta saqlanbaydı»-dep belgilengen.

Ha`zirgi waqıtta adamlardı qıynaw, qullıqta saqlaw, ayawsız ku`sh jumsawdın`, ar-namısına tiyiwdin` zamanago`y ko`rinisi adam sawdası bolıp tabıladı. Bul tek ma`mleket ishindegi mashqala emes, al du`n`ya ju`zlik mashqala esaplanadı. Xalıqaralıq ekspertlerdin` anıqlawınsha adam sawdasınan tusken dun`ya juzlik da`ra`mat 9,5 milliard AQSh dolların quraydı. Adam sawdasının` qurbanlarının` ko`bshiligin hayallar menen balalar qurayı eken¹.

Sonday-aq insannın` jeke huqıq ha`m erkinliklerine jasaw ornın tan`law, ko`ship o`tiw, qol qatılmaslıq huqıqı, sırı saqlaw erkinligi, hujdan erkiligi, oy-pikir, so`z ha`m isenim erkinligi kiredi.

Insan huqıqları ulıwma du`n`ya ju`zlik Deklaratsiyasi (1948-jıl) 3-stat`yada ha`r bir insannın` jasaw, erkinlik huqıqları bekkemlengen. Konstitutsiyalardı jasaw huqıqinin` ja`riya qiliniwi ma`mleket ta`repinen oni qorg`aw ku`shli mexanizm jaratılıwinin` talap etiliwi.

Bular tek jinayatshiliqtin` aldin aliw yaki jinayatqa qarsi gu`resiw na`tiyjesinde huqıqtı qorg`aw jag`dayı emes, ba`lkım sotsiallıq tarawda da insan o`mirin ta`miyinlewdi o`z ishine aliwi kerek.

Ma`mleketimizde analıq ha`m balaliqqa u`lken itibar berilmekte. İnsan haqqında g`amhorlıq qiliw onin` du`n`yag`a keliwinen aldiniraq baslanadı.

Bunin` ushınbir qatar da`sstu`rlar islep shig`ilip, olardin` bas maqseti balalar o`liminin` aldin aliw, insan ekologiyasin jaqsilaw fizikalıq ha`m deni saw a`wladtı

¹ Г.Юлдашева., А.Б.Гулимов Инсан хуқықлары дүнья жузлик деклорациясына түсіндирме. Ташкент-2008ж.

ta`rbiyalaw ushınsotsiallıq sha`rayatlar jaratiw, analıq ha`m balalıqtıñ` jaqsi turmis sha`rayati ushınza`ru`r bolg`an jag`daylарg`a tiykarlardı jaratıp beriwdi na`zerde tutadı.

Jas a`wladtı fizikaliq jaqtan deni saw etip ta`rbiyalag`ani ushın«sog`lam avlod uchun» ordeninin` sho`lkemlestiriliwi ol analıqtı ha`m balalıqtı qorg`awda ayriqsha xizmet etken insanlardı og`an ilayiq ekenligin na`zerde tutqanlıg`in misal etip ko`rsetse boladı.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyanın` 25-stat`yasında «Ha`r bir adam erkinlik ha`m jeke qol qatimaslıq huqıqına iye»-depko`rsetilgen.

Nizamg`a tiykarlanbay turip, hesh kim qamaqqa alinbaydi yamasa qamaqta saqlanbaydi delingen.

Insan erkinligi ha`m shaxsiy jag`dayinin` buziliwi ha`r bir shaxstıñ` sudqa shag`im etiliwi ha`mde buzilg`anhuqıqların qayta tiklew ha`m onin` talapların qanaatlandırıw huqıqıñ keltirip shig`aradi.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyanın` 26- stat`yasında sudta ja`riyalılıq joli menen qaramag`ansha, ayibi nizamli ta`rtipte aniqlabag`ansha, jinayat islewde ayiplang`an ha`r bir adam ayipsiz dep esaplanadi.

Bunda og`an o`zin qorg`aw ushın barlıq mu`mkinshilikler ta`miyinlenedi.

Hesh kim qiynawlarg`a, ku`sh jumsawg`a , basqa da ayawsız ha`reketke yamasa adamnıñ` ar namisina tiyetug`in mu`na`sebetke duwshar bolmaydi.

O`zinin` kelisimisiz heshkim meditsinalıq yamasa ilimiý ta`jiriýbelerge tartilmaydi delingen.

Eger huqıqtı qorg`awshi uyimlar ayiplaw ushınjeterli da`lliylärde toplay almasa, ol jag`dayda shaxs ayipsiz dep tabiliwi kerek.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyanın` 27- stat`yasında Ha`r bir adam o`zinin` ar-namisina ha`m adamgershilige qol qatiwdan, o`zinin` jeke turmisina aralasiwdan qorg`aniwg`a haqili, o`zinin` turaq jayinin` qol qatimaslig`i huqıqına iye.

Nizam menen na`zerde tutilg`an jag`daydan ha`m ta`repten basqa payitlarda hesh kim turaq jayg`a kiriwge, onda tintiw ju`rgiziwge yamasa ko`zden

o`tkeriwge, xat alisiw ha`m telefon arqali so`ylesiw qupiyasin buziwg`a haqili emes, dep aytilg`an.

Ha`r bir insan o`zinin` ja`miyyette tutqan ornin saqlawg`a ha`reket etedi.

O`zbekstanda puxaralardin` ko`ship ju`riw huqiqi kepilestirilgen.

O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyanin` 28- stat`yasinda O`zbekstan Respublikasinin` puxarasi nizam menen belgilengen sheklewlerden tisqari jag`daylarda respublika aymag`inda erkin ju`riwge, O`zbekstan Respublikasina kiriwge ha`m onnan shig`ip ketiwge haqili, delingen.

Ma`mleketten shig`ip ketiw hu`jjetleri puxaralardin` jasaw jerindegi ishki isler basqarmalari ta`repinen ra`smyilestiriledi.

O`zbekstan puxaralarinin` belgili shaxsiy huqiqqlari qatarina oy-pikir, so`z ha`m isenim erkinligi huqiqi kiredi.

O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyanin` 29- stat`yasinda Ha`r bir adam oy-pikir, so`z ha`m isenim erkinligine iye. Ha`r bir adam ha`zirgi Konstitutsiyaliq du`zime qarsi bag`darlang`ananan tisqari ha`m nizamdi belgilengen basqa sheklewlerden tisqari ha`r qanday ma`limlemeniz izlestiriwge, aliwg`a ha`m taratiwg`a haqili.

Pikirler erkinligi ha`m olardi bildiriw erkinligi ma`mleket yamasa basqa da qupiya da`liyller boyinsha nizam menen shekleniwi mu`mkin.

O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyanin` 30-stat`yasinda O`zbekstan Respublikasinin` barliq ma`mleketlik uyimlari, ja`miyetlik birlespeleri ha`m ha`meldar adamlari puxaralarg`a o`zlerinin` huqiqlarina ja`ne ma`plerine baylanisli hu`jjetler, sheshimler h.t.b. da materiallar menen tanisiw mu`mkinshiligin ta`miyinlewge minnetli.

O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyanin` 31-stat`yasinda Hujdan erkinligi ha`mme ushin kepilestiriledi. Ha`r bir adam ha`r qanday dinge iseniwge yamasa hesh qaysisina isenbewge haqili.

Diniy ko`z qaraslardı ma`jbu`riy tu`rde tan`iwg`a jol qoyilmaydi, delinedi.

Puxaralardın` siyasiy huqıqları

İnsannın` siyasiy huqıqlarına saylaw, saylanıw, siyasiy partiyalarg`a, ja`miyetlik birlespelerge ag`za bolıw, jıynalıslarg`a, mitinglerge, demonstratsiyalarg`a qatnasiw huqıqları kiredi.

Ha`kimiylatlardın` bo`liniwi, olarg`a ten` huqıqlı saylawlardın` o`tkeriliw, og`an insanlardın` siyasiy huqıqları arqalı qatnasiwı,- bul a`dalatlı demokratianın` bir ko`rinisi esaplandı.

O`zbekistan Respublikasında saylaw huqıqio`zının` huqıqiy tiykarlarına iye. Bul saylaw o`tkeriw ta`rtibin belgilewshi O`zbekistan Respublikası konstitutsiyaliq huqıqiy normalarınan ibarat. Bunday huqıqiy normalarg`a: O`zbekistan Respublikası Konstitutsiyası (23-bap), Qaraqalpaqstan Respublikası Konstitutsiyası (22-bap) babının` saylaw haqqındag`ı normaları; «O`zbekistan Respublikası Prezidentine saylaw haqqındag`ı Nızam», «O`zbekistan Respublikası Oliy Ma`jilisine saylaw haqqındag`ı Nızam», «Puqaralardın` saylaw huqıqlarının` kepillilikleri haqqındag`ı Nızam», «Puqaralardın` o`zin-o`zi basqariw organları haqqındag`ı Nızam»lar h.t.b. nızamlar kiredi.

Puxaralardin` ma`mleket ha`m ja`miyet islerin basqariwda qatnasiw huqıqihuqıqiy demokratiyalıq ma`mlekettin` a`hmiyetli belgilerinen biri bolıp esaplanadi.

Sol sebepli Konstitutsiyada puxaralardin` bunday siyasiy a`hmiyetke ilayıq huqıqımenen bekkemlengen.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyanın` 32-stat`yasında O`zbekstan Respublikasının` puxaralari ja`miyyettin` ha`m ma`mlekettin` islerin basqariwg`a tikkeley, sonday-aq o`zlerinin` wa`killikleri arqali qatnasiwg`a haqili.

Bunday qatnasiw o`zin-o`zi basqariw, referendumlar o`tkeriw ha`m ma`mleketlik uyimlardi demokratiyalıq jol menen qa`liplestiriw arqali a`melge asiriladi delingen.

18 jasqa jetken O`zbekstan Respublikasi puxaralari saylaw huqıqina iye.

Saylaw ku`nine 25 jasqa shıqqan ha`r bir puxara Joqari wa`killigi uyimi- Oliy Ma`jiliske deputat etip saylaniwi mu`mkin.

35-jasqa jetken, ma`mleketlik tildi erkin biletug`in, saylawg`a deyin keminde 10 jıl O`zbekstan aymag`inda turaqli jasag`an O`zbekstan Respublikasının` puxarasi saylaniwi mu`mkin.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyanın` 33-stat`yasında Puxaralar o`zinin` ja`miyetlik aktivligin O`zbekstan Respublikasının` nizamlarina muwapiq mitingler, jiynalislар ha`m demonstratsiyalar formasında a`melge asiriwg`a haqili.

O`zbekistan Respublikası Konstitutsiyasının` 117-stat`yasında «O`zbekistan Respublikasının` puqaraları ma`mleket ha`kimiyatı wa`killik organlarına saylaw ha`m saylaniw huqıqına iye. Ha`r bir saylawshı bir dawısqa iye. Dawıs beriw huqıqi, o`z qa`lewin bildiriw ten`ligi ha`m erkinligi nızam menen kepillededi» dep ko`rsetilgen.

O`zbekistan Respublikası «Puqaralardın` saylaw huqıqlarının` kepillilikleri haqqındag`ı» Nızamının` 4-stat`yasında «O`zbekistan Respublikasının` puqaraları saylaw ha`m saylaniw huqıqına iye.

O`zbekistan Respublikası Prezidentlik saylawın O`zbekistan Respublikası puqaraları ulıwma, ten` ha`m tuvrıdan-tuwrı saylaw huqıqıtılıykarında jasırın dawıs beriw joli menen a`melge asıradı.

O`zbekistan Respublikası Prezidenti lawazımına 35 jastan kishi bolmag`an, ma`mleketlik tildi jaqsı biletug`in, tuvrıdan-tuwrı saylawg`a shekem keminde 10 jıl O`zbekistan aymag`ında turaqli jasap atırg`an O`zbekistan Respublikası puqarasi saylaniwı mumkin.

O`zbekistan Respublikası Prezidenti 5 jıl muddetke saylanadı.

O`zbekistan Respublikasının` puqaraları O`zbekistan Respublikası Prezidentin saylaw boyınsha saylaw aldı kampaniyasında ha`m dawıs beriwdə iqtıyarıy ra`wishte qatnasadı.

O`zbekistan Respublikası Prezidentlik saylawı boyınsha dawıs beriwdə jasırın bolıp, puqaralar ta`repinen tuvrıdan-tuwrı a`melge asırıldadı. Puqaralardın` o`z qa`lewin bildiriwleri ustinen qadag`alaw etiliwine jol qoyılmaydı. O`zbekistan Respublikasının` ha`r bir puqarası bir dawısqa iye.

O'zbekistan Respublikası Prezidenti saylawına tayarlıq ko'riw ha'm de oni o'tkiziwdi saylaw komissiyaları ashıq ha'm ashkara a'melge asıradi.O'zbekistan Respublikası Prezidentligine kandidat ko'rsetiw huqıqına siyasiy partiyalar iye bolıp tabıladi.

O'zbekistan Respublikası Prezidentlikke kandidatlar ko'rsetiw saylawg'a 65 kun qalg'anında baslanadı ha'm 45 kun qalg'anında tamam boladı.

Dawıs beriw saylaw kuni saat 6 dan 20 g'a shekem o'tkiziledi. Dawıs beriw waqtı ha'm orni haqqında uchastka saylaw komissiyası saylawshılarda saylawdan keminde 10 kun aldın xabardar etedi.

O'zbekistan Respublikasının` shet ma'mleketlerdegi wa'kilxanaları qasında, a'skeriy bo`limlerde, puqaralardin` alis ha'm bariw qiyin bolg'an jerlerindegi turar jaylarında, sonday-aq sanatoriyalar ha'm dem aliw uylerinde, keselxanalar ha'm da basqa statsionar dawalaw mekemelerinde duzilgen saylaw uchastkalarında uchastka saylaw komissiyası, bunda dizimge kiritilgen barlıq saylawshılar dawıs berip bolg'an bolsa, qa'legen waqıtta dawıs beriw tamam bolg'anlıg`in ja'riyalawı mumkin.

Ayırımlı saylawshılar den sawlıg`ı jamanlıg`ı sebepli yaki basqa sebeplerge ko're dawıs beriw ushinajıratılg'an binag'a kele almag'an jag'daylarda uchastka komissiyası olardin` iltimasına ko're komissiyanın` keminde 2 ag'zasına saylawshılar turg'an orında dawıs beriwdi sho'lkemlestiriwdi tapsırıwı mumkin.

O'zbekistan Respublikası Prezidenti saylawı juwmaqları haqqındag'ı xabar saylawdan keyin 10 kunnen keshiktirmey Oraylıq saylaw komissiyası ta'repinen baspa so'zde ja'riyalanadi.

O'zbekistan Respublikası Prezidenti Oraylıq saylaw komissiyası ta'repinen O'zbekistan Respublikası Prezidenti saylawı na'tiyjeleri ra'smiy ta'rizde ja'riyalang'an kunnen baslap keshi menen 2 ay ishinde Oliy Majlis jiynalısında ANT etken payıttan baslap o'z lawazımına kirisedi.

Puxaralardın` sotsial-ekonomikalıq huqıqları

İnsanlardın` sotsial-ekonomikalıq huqıq tarawına menshik iyesi bolıw, miynet etiw huqıqi, ka`sip tan`law, sotsiallıq jaqtan ta`miyinleniw huqıqi, den-sawlıg`ın saqlaw, qa`nigeli meditsinalıq xızmetten paydalaniw huqıqına, intellektual do`retiwshilik erkinligine, ja`ne de bilim alıw huqıqları kiredi.

O`zbekistan Respublikası Konstitutsiyasının` 39-stat`yasında Ha`r bir adam qartayg`anda, miynet etiw uqıbinan ayrırlıg`anda, sonday-aq asırawshısınan ayrırlıg`anda ha`m nızamda na`zerde tutılg`an basqa da jag`daylarda sotsiallıq jaqtan ta`miyinleniw huqıqıkepilleştirildi.

Pensiyalar, napaqalar, sotsiallıq ja`rdemnin` basqa da tu`rleri ra`smyi tu`rde belgilengen ku`neltiw za`ru`rliginin` en` kem mug`darınan az bolıwı mu`mkin emes.

Konstitutsiyaga muwapiq, ha`r bir adamg`a ilimiylı ha`m texnikalıq do`retiwshlik erkinligi, ma`deniy jetiskenliklerden paydalaniw huqıqına kepillik berilgen.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyanın` 27- stat`yasında Ma`mleket puqaralardın` Konstitutsiya ha`m nızamlar menen bekitilgen huqıqların ja`ne erkinliklerin ta`miyinleydi.

Sonday-aq O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyanın` 44-stat`yasında ko`rsetilgendey Ha`r bir adamg`a o`zinin` huqıqları menen erkinliklerin sud arqalı qorg`aw, ma`mleketlik uyımlardın`, lawazımlı adamlardın`, ja`miyetlik birlespelerdin` nızamsız ha`reketleri jo`ninde sudqa shag`ım etiw huqıqına kepillik beriledi.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyanın` 45- stat`yasında Jas o`spirimlerdin`, miynetke jaramsız ha`m jalg`ız başlı qartayg`an adamlardın` huqıqları ma`mleket ta`repinen qorg`aladı.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyanın` 46-stat`yasında Hayal-qızlar ha`m er adamlar ten`dey huqıqlarg`a iye.

Ha`zır ma`mleketimizde ha`r bir insannın` erkin bilim alıwı, do`retiwshilik isleri menen shug`ıllanıwına ken` mu`mkinshilikler jaratlıg`an. Misali: O`zbekistan

Respublikası Konstitutsiyanın` 4 stat`yasında o`zbek tili, Qaraqalpaqstan Respublikası Konstitutsiyasında qaraqalpaq ha`m o`zbek tilleri ma`mleketlik dep belgilengen.² Usının` tiykarında, sabaqlıqlar, oqıw qollanbaları, za`ru`rli a`debiyatlardın` qaraqalpaq, o`zbek tillerinde islep shıg`ılıwı ha`r kim o`z ana tilinde bilim alıwına, sonday-aq, texnikalıq jetiskenliklerden, internet tarmaqlarınan, fond forum, mexr nuri jamg`armaları imtiyazlarının paydalaniu imkaniyatına iye boldı.

Sonın` menen birge Konstitutsiyanın` 40-stat`yada Ha`r bir adam qa`nigeli meditsinalıq xızmetten paydalaniu huqıqına iye –dep ko`rsetilgen.Bul bag`darda elimizde bir qansha ilajlar a`melge asırılıp atır. O`zbekstan Respublikası Prezidenti İslom Karimovtın` 2011jıl 26-27 noyabr` ku`nleri Tashkent qalası «Ma`rifat markazi» kompleksinde islegen bayanatında O`zbekstanda ana ha`m bala» salamatlığın qorg`awdın` milliy modelin du`ziw , «Salamat bala-salamat ana» da`sstu`rin islep shıg`ıw za`ru`rligi haqqındı ken` tu`rde toqtap o`tken edi.

1992 jıl 13-yanvarda «xalıqtı jumis penen ta`miynlew haqqindag`ı» O`zbekstan Respublikasi nizami qabil alindi. Usi nizamg`a 1993 jıl 7 mayda o`zgerisler ha`m qosimshalar kirdizildi.

38-Stat`ya Jallanip islewshi adamlar haqi to`lenetug`in dem alis huqiqina iye.

Jumis waqtinin`, haqi to`lenetug`in miynet otpuskasinin` mu`ddeti nizam menen belgilenedi.

Miynet kodeksinin` 115-stat`yasına tiykarlanıp jumis waqtı ha`ptesine 6 ku`n islep atırg`an ha`r bir jumis ku`nine 7 saattan ko`p bolmag`an bes ku`nlik, jumis ha`ptesine 8 saattan ko`p bolmag`an jumis penen ta`miyinledi.

Jumisshinin` jumis waqtı ha`ptesine 40 saattan aspawi kerek. Sonday-aq to`mendegi shaxslar ushin qisqartılıg`an jumis waqtı belgilenedi'

18 jasqa tolmag`anlarg`a

1 ha`m 2 topar invalidlerge

3 jasqa tolmag`an balalari bar, analarg`a h.t.b

---

² Каракалпакстан Республикасы Конституциясы Нөкис 1998ж.

1.2.O'zbekistan Respublikası puqaralarının' Konstitutsiyalıq minnetleri.

Konstitutsiya O`zbekstanda erkin puxaraliq ja`miyet, yag`niy xaliquqtin` o`zi basqaratug`in ja`miyet ha`m demokratiyalıq huquqiy ma`mleket quriwdi tiykarg`i maqset etip qoyadi.

Konstitutsiyanın' 13-statiyasında O`zbekstan Respublikasında demokratiya adamgershilik printsiplerine tiykarlanadi. Bularq`a muwapiq, adam, onin` turmisi, erkinligi, ar-namisi, adamgershiliği h.t.b. ajiralmas huquqlari en` joqari bayliq bolip tabiladi. Demokratiyalıq huquqlar ha`m erkinlikler Konstitutsiya ha`m nizamlar menen qorg`aladi.

Usi statiyada «insan huquqlari uliwma ja`ha`n deklaratsiyasin»da ja`riya etilip uliwma insaniy huquqlar joqari qa`diriyat da`rejesine ko`terilgen.

O`zbekstanda adamlardin` milletine, dinine, onin` turmisi, siyasiy ha`m basqa ta`replerine qarap sheklewler joq.

Sonin` ushin Konstitutsiyanın` en` a`hmietli bo`limlerinen bolg`an ekinshi bo`lim insan ha`m puxaralardin` tiykarg`i huquqlari, erkinlikleri ha`m waziypalarina bag`ishlang`an.

Adamnin` a`hmietli huquqi -ol o`mir su`riw huquqi. Jasaw huquqi ha` bir adamnin` ajiralmas huquqi bolip esaplanadi. Og`an qol qatiw jinayat bolip tabiladi.

Ja`ne bir misal O`zbekstan Respublikasi Jinayat kodeksinin` 1- bo`liimnde shaxsqa qarsi jinayatlar ushin juwapkershilik belgilenedi.

Bunda shaxstin` jasaw, sawlig`i, shan`araqqa jaslarg`a ha`m tarbiyag`a qarsi qaratilg`an jinayatlar, shaxstin` azatlig`i qa`dir qimbatin puxaralardin` konstitutsiyalıq huquq ha`m erkinliklerine qarsi jinayatlar qatti jaza sharalari na`zerde tutiladi.

Insan huqiq ha`m erkinliklerinin` kepillikleri eki ko`riniske iye.

1. Ma`mlekettin` o`z ishki kepilligi.
2. Xaliqu araliqu huqiqiy kepillikler

Insan huqiqları ha`m erkinliklerin kepillestiriw barisinda Oliy ma`jilisinin` insan huqiqları boyinsha wa`kili (OM budsman) jag`dayi ayriqsha oring`a iye.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyanın` 43-stat`yasında ma`mleket puxaralardin` Konstitutsiya ha`m nizamlar menen bekitilgen huqıqlarija`ne erkinlikleri n ta`miyinleydi.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyanın` 44-stat`yasında Ha`r bir adamg`a o`zinin` huqıqları menen erkinliklerin sud arqali qorg`aw, ma`mleketlik uyimlardin`, ha`meldar adamlardin`, ja`miyetlik birlespelerdin` nizamsiz ha`reketleri jo`ninde sudqa shag`im etiw wuquqi kepillestiriledi.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyanın` 45-stat`yasında O`sirimlerdin`, miynetke jaramsiz ha`m jeke basli qartayg`an adamlardin` huqıqları ma`mleket ta`repinen qorg`aladi.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyanın` 46-stat`yasında Hayal-qizlar ha`m er adamlar ten`dey huqıqlarg`a iye delingen.

O`zbekstanda 25 millionnan artiq adamlar jasaydi. Ortasha jasaw 70 jas. Hayallar 72 jas, erler 68 jas.

Ma`mleketimizde 5 millionnan artiq tuwiw jasindag`i hayallar bar. Jilina ortasha esapta 170 min` jas shan`aran` qurilmaqta.

O`zbekstanda shan`araq haqqinda g`amhorliq Konstitutsiyaliq jol menen a`melge asiriladi.

O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyasinin` 3-bo`lim 14-babi «Sem`ya» dep atalip, onda 4 stat`ya, 63- 64- 65- 66 stat`yalar berilgen.

Bu`gingi ku`nde respublikamizda on min`g`a jaqin ma`kannan ha`m awilliq puxaralar jiyinlari shan`araqlar menen ja`miyetlik tiykarinda u`lken sho`lkemlesken ha`m shan`araq jumislarin alip barmaqta. Shan`araqtı saqlap qaliw ha`m olardi bekkehle, jas o`sirim balalar ma`plerin qorg`awg`a o`z u`leslerin qosip kelmekte.

Ma`mlekettin` shan`araq haqqindag`i g`amhorlig`i u`lken ko`lemde uy-jay qurilisi, balalar mekemelerinin` ken` tarmaqlarin payda etip ha`m rawajlandiriw, turmis xizmeti, bala tuwilg`anda napaqa to`lew, ko`p balali shan`araqlarg`a napaqalar ha`m jen`illikler beriw, sonday-aq shan`araqqa napaqa ha`m ja`rdem beriwdin` basqa da tu`rleri rawajlandiriw arqali ko`rinbekte.

Ma`mleket ta`repenen shan`araqqa kn sayin g`amhorliq qiliw, og`an ha`r ta`repleme ja`rdem beriw insaniyliq demokratiyalıq huquqiy ma`mlekettin` a`hmiyetli waziypalarınan biri bolip esaplanadi.

Respublikamız Prezidentinin` «Ko`p balali shan`araqlarg`a napaqa mug`darın ko`beyttiriw haqqında»g`i birinshi pa`rmani da shan`araqtıñ` ma`mleket qorg`awinda ekenliginin` da`liyli boladi.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyasının` 63 stat`yasinin` ekinshi bo`liminde «neke ta`replerdin` erkin kelisimine ha`m ten` huquqına tiykarlanadi» delingen.

Neke shan`araq tiykari.

O`zbekstan Respublikasının` ha`rekettegi Oyla kodeksi 1998 jıl 3 aprel` ku`ni 1-shaqiriq O`zbekstan Respublikası Oliy Ma`jilisinin` 11-sessiyasında qabil alindi ha`m 1-sentyabrden ha`reketke kirgizildi. Usi kodeks 8 bo`lim, 30-bap, 238-stat`yadan ibarat

Kodekstin` 2-bo`limi «neke» (13-56-stat`yalar) ma`selesine qaratilg`an.

Nizamdi bul bo`lim salmaqli orindi iyeleydi.

Oila Kodeksinin` 13-stat`yasına tiykarlanıp neke puxaralıq jag`dayın esapqa alıw uyimlarına arza bergenlerinen keyin bir ay mu`ddet o`tkennen son` olardin` qatnasında a`melge asiriladi.

Bunday mu`ddettin` belgileniwinen maqset bir-biri menen jaqsi tanis bolmag`an puxaralardin` jen`ilteklik qılıp, asig`isliq penen nekeden o`tiwlerine jol qoymaslıqtan ibarat.

O`zbekstan Respublikası Konstitutsiyasının`64-Stat`ya, ata-analar balaların erjetkenge deyin saqlawg`a ha`m ta`rbiyalawg`a minnetli.

Ma`mleket ha`m ja`miyet jetip balalardin` ja`ne ata-analarının` qa`wenderliginen ayrılg`an balalardin` saqlaniwin, ta`rbiyalaniwin ha`m bilim aliwin ta`miyinleydi, olar jo`ninde qayirqomlıq jumisların xoshametleydi, delingen.

Sem`ya kodeksinin` 71 stat`yasi ata-ananın` o`z balalarına qaratilg`an ten` huquq ha`m waziypalarg`a iye ekenligin belgileydi.

Ata-analar o`z balalarin ta`rbiyalaw huquqina iye. Ata-analar o`z balalarinin` ta`rbiyasi ushin juwapker.

Olar o`z balalarinin` sawlig`i, fizikaliq jaqtan, ruwxiy ag`artiwshiliq ha`m o`sip rawajlaniwi haqqinda g`amhorliq qiliwlari kerek.

Oyla kodeksinin` 79-statiyasinda, ata-analar o`zlerinin` ata-analiq waziypalarin orinlamasa ol jag`dayda olar ata-analiq huquqinan ayrıldi.

Ata-analiq huquqinan ayriw olarg`a ta`sir qilatug`in barliq sharalar tiyisli na`tiyje bermegennen son` qollaniladi.

Sem`ya kodeksinin` 96 stat`ya ata-ana jas o`sirim balalarina ja`rdem beriw haqqinda ata-ana ortasinda kelisip bolmasa, olardin` napaqasi ushin aliment sud ta`repinen ata-ananin` bir bala ushin to`rtten bir bo`legi, eki bala ushin ushten bir bo`legi, ush ha`m onanda ko`p bala ushin yarimi mug`darinda o`ndiriledi.

Bul to`lewlerdin` mug`dari ta`replerdin` shan`araq jag`dayin ha`m basqa itibarg`a ilayiq jag`daylarin esapqa alg`an sud ta`repinen kemeytiriliwi yaki ko`beyttiriliwi mu`mkin.

Ha`r bir bala ushin o`ndirilgen aliment mug`dari nizam hu`jjetleri menen belgilengen en` kem is haqinin` ushten bir bo`liminen kem bolmaslig`i kerek. (Sem`ya kodeksinin` 99 stat`yasi).

O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyasinin` 65-stat`yasi Balalar ata-analarinin` shig`isina ha`m puxaraliq xalatina qaramastan, nizam aldinda ten` boladi. Ma`mleket analiqti ha`m balaliqti qorg`aydi. O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyasinin` 66-Stat`ya. Erjetken, miynetke jaramli balalar o`zlerinin` ata-analari tuwrali g`amhorliq ko`rsetiwge minnetli delingen.

Ha`r qanday a`dalatli, demokratiyalik ma`mleketde puxaralardin` erkin pikirlew huquqi kepillestiriledi.

O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyasinin` 12-statiyasinda O`zbekstan Respublikasinda ja`miyetlik turmis siyasiy institatlardin`, ideyalogiyalardin` ha`m pikirlerdin` ko`p tu`rliligi tiykarinda rawajlanadi.

1.2. O'zbekistan Respublikasi Konstitutsiyasi insan huqiq ha'm erkinliklerinin' kepili

O`zbekstan g`a`rezsizlikke eriskennen sotsialliq siyasiy jag`daylarinin` barlig`inda demokratiya jolina o`tti. Ta`jiriyberlerden belgili insannin` tiykarg`i huqiq ha'm de erkinliklerin qorg`amastan oni a`melge asirmastan burin, ja`miyetti demokratiyalastiriw mu`mkin emes.

O`zbekstan Respublikasi ha`zirgi ku`nde insan huqiq ha'm erkinliklerin qorg`aw tarawinda 60dan ziyat xalqara huqiqiy hu`jjetlerge qol qoysqan. Ha`zirgi waqitta BMShnin` insan huqiqlari boyinsha 80 ge jaqin konventsiyasi bar.

O`zbekstan respublikasi aymag`inda insan huqiqlari deklaratsiyasina muwapiq respublika puxaralig`i belgilengen.

O`zbekstan respublikasi aymag`inda birden-bir Puxaraliq ornatilg`an. Qaraqalpaqstan respublikasi puxarasi sonin` menen bir waqitta O`zbekstan respublikasinin` puxarasi sonin` menen bir waqitta O`zbekstan respublikasinin` puxarasi esaplanadi.

Shaxs penen ma`mleket ortasindag`i mu`na`sebetler hu`jjetler menen ta`rtipke salinadi.

O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyasinin` 19-stat`yada O`zbekstan respublikasinin` puxarasi ha'm ma`mleket o`z ara huqiqlar menen ha'm o`z ara juwapkershilik penen baylanisadi.

Konstitutsiyada ha'm nizamlarda bekitilgen puxaralardin` huqiqlari ha'm erkinlikleri buljimaydi ha'm sudsiz bulardan ayiriwg`a yamasa sheklewge hesh kimnin` haqisi joq delingen.

O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyasinin` 20-stat`yada Puxaranin` o`z huqiqlarin ha'm erkinliklerin a`melge asiriwi basqa adamlardin`, ma`mlekettin` ha'm ja`miyettin` nizamli ma`plerin, huqiqlarin ha'm erkinliklerin buzbawi tiyis delingen.

Ten` huqiqliliq-bul insanlardin` huqiq, erkin ha'm waziypalardi o`z ara ten`ligin an`latadi.

O`zbekstan respublikasi Konstitutsiyasinda bekkemlengen puxaralardin`

nizam aldinda ten`ligi insan huqıqları uliwma dun`ya ju`zlik deklaratsiyasi talaplarina toliq juwap beredi.

Haqiyqattanda konstitutsiyaliq huqıq barlıq ma`mleketlerdin` puxaralari o`z ara dosliq qarim qatnas tiykarinda insan huqıqların qorg`aw za`ru`rligin, sanamizg`a sin`diredi.

Ja'miyetimizde ha'r bir puqaranın' abiroyı, qa'diri, itibarin qorg'awshi nızamlardin' ja'riya etiliwi xalq aralıq huqıq normalarına toliq say keledi ha'm haqiyqiy demokratiyalıq, insaniylıq, a'dilikli ma'mleket du'ziminin' insaniylıq a'himiyyetinen kelip shıg'adı.

Uy – jay qolqatılmaslıg'ı – insanın' en' a'himiyyetli konstitutsiyaliq huqıqları bolıp tabıladı. Puqaralarg'a uy – jayının' qolqatılmaslıg'I a'melde tolia' ta'miylanlengen. Jasawshılardin' razılığ'ısız olardin' uyine nızamg'a tiykar bolmay turıp, kiriwge hesh kimnin' haqqı joq. Uy – jaydın' qolqatılmaslıg'I puqaralardın' o'zinin' turar jayını basqa shaxslardin' nızamg'a qarsı ra'wishte bastırıp kiriwshilerden ma'mleketin' huqıqtı qorg'awshi organları arqalı qorg'alıw huqıqın bildiredi.

Puqaralar ma'mleketimizdin' ekonomikalıq, siyasiy, sotsiyaliq ma'denyi o'mirde ten' huqıqlı bolıp tabıladı. O'zbekistan Respublikası ma'mleket xakimiyatı joqarı ha'm jergilikli organlarının' quramı turli millet wa'killerinen ibaratlılıg'ı, O'zbekistan puqaralarının' qaysı millet ha'm ellattan bolıwına qaramay, ten' huqıqlı ekenligi bunın' jarqın sa'wlesi bolıp tabıladı.

O'zbekistan Respublikasının' Konstitutsiyası ma'mleketimiz hayal-qızlarına ekonomikalıq, ma'denyi, sotsiyaliq siyasiy ha'm ma'mleket o'mirinin' barlıq tarawlarında erkekler menen ten' huqıq beredi.

O'zbekistan Respublikasının' Konstitutsiyası ha'm a'meldegi nızamları shan'araq j1miyetih' tiykarg'ı buwını ekenligi, onın' ja'miyet ha'm ma'mleket qorg'awında bolıwı, nekelı h'ayal menen erkektih' razılıq kelisiwine tiykarlanıwı, shan'araqtag'ı ma'lim sebetlerde erli zayıp toliq ten' h'uqıqqa tiykarlanıwı, ma'mleket jetim ha'm ata-analarınan mah'rüm bolg'an balalardı bag'ıw,

ta'rbiyalaw ha'm oqıtıw za'rurligin, ko'p balalı analarg'a napaqa ha'm imtiyazlar, ja'rdem beriw joli menen g'amqorlıq qılıw kerek ekenligin belgileydi.

O'zbekistan Respublikası Konstitutsiyasının' statiyalarında puqaralardın' mulkdar bolıw h'uqıqı «h'a'r bir shaxs mulkdar bolıwg'a h'aqlı. Banke qoyılg'an amanatlar sır tutılıwı ha'm miyras h'uqıqı nızam menen kepillenedi», usılında bekkemlengen. Puqaralardın' mulkdar bolıw huqıqı ha'm og'an bolg'an miyraslıq puqaralardın' tolıq huqıqlılığ'ı, olardin' jekke ma'plerinin' birligin sa'wlelendiredi.

Sonnan kelip shiqqan jag`daydi O'zbekstan respublikasi Konstitutsiyasında barlıq adam milletinen ha'm sotsiallıq shag'isina qaramastan huqıqlardi ten` degen ideya bekkem o'z-ornina iye.

Puxara eger tek o`zinin` shaxsiy ma`pin ta`miyinlew ushın ha'reket etse, yaki waziypalardi umitip, basqalar ma`pine ziyan jetkizse, onin` aqibeti nizamsızlıqqa alip keledi.

Sonın`ushınbarlıq puxaralar bir-birine hu`rmet penen qatnasta bolsa ja`miyette tinishliq ha'm alg`a ilgerilewshilik boladı.

Konstitutsiya puxaralardın` tiykarg`i huqıqları ha'm erkinliklerin, olardin` minnetlerinde belgileydi. Bular Konstitutsiyanın` 47-52 statiyalarında o'z orinlarin tapqan.

Konstitutsiyanın` 47-Stat`yasında barlıq puxaralar Konstitutsiyada bekitilgen minnetlerdi atqaradi.

Konstitutsiyanın` 48-Stat`yasında Puxaralar Konstitutsiyani ha'm nizamlardi saqlawg`a, basqa adamlardin` huqıqların, erkinliklerin, ar namisin ha'm adamgershilik qa`dirin hu`rmetlewge minnetli.

Konstitutsiyanın` 49-stat`yasında Puxaralar O'zbekstan xalqinin` tariyxiy ruwxiy ha'm ma`deniy miyrasların saqlawg`a minnetli.

Ma`deniyat estelikleri ma`mleket ta`repinen qorg`aladi.

II. İnsan huqıqların qorg’awshı xalıq aralıq huqıqıy hu’jjetler.

2.1. İnsan huqıqları haqqındag’I du’nya ju’zlik dekloratsiyanın’ a’hmiyeti.

Bul İnsan huqıqları du’nya ju’zlik deklaratsiyası barlıq xalıqlar ha’m barlıq ma’mleketler orınlawg’a umtılıwı tiyis bolg’an wazıypa sıpatında ja’riyalanar eken, ha’r bir insan ha’m ja’miyettin’ ha’r bir sho’lkemi ba’rqulla usı Deklaratsiyani na’zerde tutqan halda ag’artıwshılıq ja’ne bilimlendiriw joli menen bul huqıq ha’m erkinliklerdin’ hu’rmet etiliwine ko’meklesiw, milliy ha’m xalıq aralıq rawajlanıw ilajları arqalıda onın’ orınlarıwin ta’miyinlewge, Sho’lkemge ag’za bolg’an ma’mleketler xalıqları ortasında ha’m usı ma’mleketlerdin’ yurisdiktsiyasındag’I aymaqlarda jasap atırg’an xalıqlar ortasında ulıwma ha’m na’tiyjeli ta’n alınıwin aumtılıwı za’ru’r bolıp tabıladı.

İnsannın’ huqıq ha’m erkinlikleri – sonday universal qa’driyatlar bolıp, olar ushın shaxs huqıqların qorg’aw boyınsha birden-bir xalıq ararlıq-huqıqıy standartlardı ornatıw u’lken a’hmiyetke iye. İnsannın’ tiykarg’I huqıq ha’m erkinlikleri tek g’ana ma’mlekettin’ ishki isi bolmay qaldı. Ulıwma ta’n alıng’anınday, puqaralardın’ huqıq ha’m erkinliklerin ta’miynlew ayırıqsha bir ma’mlekettin’ isi g’ana bolıp qalmay ol-pu’tkil du’nya ja’miyetinin’ maqsetine aylandı.

İnsan huqıqları degende, a’dette insan shaxsının’ ajıralmas huqıqları na’zerde tutıldı. İnsan huqıqları kontseptsiyasırası, denesinin’ ren’i, tili, dini, siyasiy yamasa basqa qarasları, milliy yaki sotsial kelip shıg’ıwı, jeke mu’lkinin’ barlıg’ı, qatlamı ja’nede basqa jag’daylarına qaramastan ha’r bir adam o’z insaniylıq huqıqınan paydalanyıw huqıqına iye. İnsan huqıqları yuridikalıq jaqtan insan huqıqları tarawındag’I huqıqıy normalar menen kepillenedi, olarayırm shaxslar yamasa adamlar toparın insan shaxsının’ tiykarg’I erkinlikleri ha’m qa’dır qımbatına qası ha’reketlerden qorg’aydı.

Bul normalar sha’rtnamalarda, xalıq aralıq huqıqta, printsipler jıyındısında ha’m basqada huqıqıy normalardin’ dereklerinde o’z sa’wleleniwin tapqan. İnsan huqıqları tarawındag’I nızamlar ma’mleket moynına anıq ta’rizde is ko’riwin

ju'kleydi ha'm ma'mleketlerge belgili bir xızmet tu'rlerin a'melge asırıwdı qadag'an etedi. Sonın' menen birge nızam insan huqıqların belgilemeydi. İnsan huqıqları bul ha'r bir adam insan shaxsının' na'tiyesi bolg'an huqıqlar. Sha'rtnamalar ha'm basqa huqıq derekleri, qag'iydag'a muwapiq, ayrıqsha shaxs ha'm toparlarda olardin' o'zi nsaniylıq huqıqların a'melge asırıwg'a tosqınlıq qılıwshı hu'kimetler ha'reketleri yaki ha'reketsizliginen ra'smiy qorg'awg'a xızmet qıladı.

İnsan huqıqlarının' en' a'hmiyetli o'zgeshelikleri:

- Olar ha'r bir insannın' qa'dır-qımbatı ha'm qa'driyatın hu'rmet qılıwga tiykarlang'an,
- Olar universal, yag'nıy barlıq insanlarg'a ten', hesh bir kemsitiwlersiz qollanıladı;
- Olar ajiralmas, yag'nıy hesh kim o'z insaniylıq huqıqlarınan ayrılip qaliwı mu'mkin emes, bug'an ayrıqsha jag'daylar kirmeydi, olar; eger sud ta'repinen qaysı durs shaxs jinayat islegenlikte ayıbı da'liylense, erkinenayrınlıwımı'mkin;
- Olar bo'linbeydi, o'z-aratıg'ız baylanısqan, o'ytkeni insannın' bir huqıqına a'mel qılıp basqasına a'mel qılıw aslıq jeterli emes. A'meliyatta bir huqıqtın' buzılıwı basqa huqıqtın' buzılg'anlıq'ına alıp keledi. Sol sebepli, barlıq insan huqıqlarına ten' a'hmiyetli dep ha'mde ha'r bir insannın' qa'dır-qımbatı ja'ne qa'driyatın ta'miynlewde ten' da'rejede za'ru'r dep qaralıwı tiyis.

Bu'gingi ku'nde İnsan xuqıqları du'nya ju'zlik deklaratsiyası du'nya ja'miyeti dıqqatının' orayında turıptı. Deklaratsiya - (bayanlaw, ja'riyalaw)-ma'mleket, hu'kimet, partiya, sho'lkem atınan boljaw; tiykarg'I printsiplerdi saltanatlı tu'rde ja'riya etiw, sonday-aq, olar ja'riya etilgen hu'jjet bolıp tabıladi.

Birinshiden, deklaratsiya en' birinshi xalıq aralıq hu'jjet bolıp, onda ma'mleketler shaxstın' huqıqıy statusın ta'riylewge, ha'r bir adamg'a tiyisli bolg'an, ma'mleketler hu'rmet etiwi ha'm ta'miynlewi za'ru'r bolg'an huqıqlar dizimin sa'wlelendiriliwge ha'reket qıling'an.

BMSH Ustavında belgilep qoyılg'an shaxs huqıqların hu'rmet qılıw ma'jbu'riyatı qaysı huqıqlar haqqında so'z baratug'ınlıq'ın, yag'nyı insan huqıqları dizimi haqqındag'I sorawg'a juwap beriwdi talap qıldı. Birlesken Milletler Sho'lkeminin' (BMSH) Ustavı islep shıg'ılıp atırg'anda og'an insan huqıqları dizimin kırğıziwdi usınıs etedi. Biraq, bul usınıslar qollap-quwatlanbadı, o'ytkeni xalıq aralıq sho'lkeminin' sho'lkemlestiriwshi hu'jjeti esaplang'an Ustavta bul ju'da' orınsız edi. Bunnan tısqarı, dizimnin' kiritiliwi huqıqlardi usınıw, olardı a'melge asırıwın ta'miyinlew, qadag'alaw mexanizimi ha'm basqa protsesslerdi qatan' belgilewdi talap eter edi. Qalaberse, insan huqıqları dizimi kiritiletug'ın bolsa ustavqa o'zgeris kiritiliwi kerek boladı, bul bolsa bir qansha quramalı protsess edi.

Sonın' ushında o'zaldına g'arezsiz ayriqsha hu'jjet boliwı tiyis degen qararg'a kelindi. İnsan huqıqları du'nya ju'zlik deklaratsiyası usınday hu'jjet boldı. Qalaberse, bul Deklaratsiya BMSH Ustavının' o'zine ta'n dawamı bolıp, anıg'ıraq aytqanda, ondag'I ko'rsetpelerdin' a'melge asırılıwı bolıp tabıladı. İnsan huqıqları du'nya ju'zlik Deklaratsiyasına insan huqıq ha'm erkinliklerinin' universal toplamı sıpatında qarawımız mu'mkin. Keyinirek, onın' ken'eyttirilgenligi ha'm toltırılg'anlıq'I bul basqa ma'sele, o'ytkeni, bu'gingi ku'nde insannın' tiykarg'I huqıqları dizimi du'nya ju'zlik Deklaratsiyada bayan etilgenleri menen g'ana shegaralanadı, - dep hesh kim ayta almasa kerek. Biraq, 1948-jılı ma'mleketler ortasında insan huqıqları boyınsha birgeislesiwdin' baslang'ıshnochkası haqqında kelimipalıwg'a erisildi.

Ekinshiden, ma'mleketler insan huqıqları boyınsha sherikliktegi ha'reketlerin belgilep aliwg'a umtilg'an en' birinshi hu'jjet yuridikalıq ma'jbu'riyat emes, ba'lki usınıs sıpatında qabil qıling'anıda ju'da'orınlı is boldı. Ne ushin? BMSH tiyisli xalıq aralıq sha'rtnamanı islep shıg'a baslag'anda bul is bir neshe on jillarg'a sozlip ketken boliwı mu'mkinligin ko'z aldımızg'a keltiriwimiz kerek. Huqıqıy ma'jbu'riyat ju'klewshi nızam ta'rtiplerin belgilewde ma'mleketler usınısların qabil etiwge qarag'anda bir qansha ıxtiyatlıq penen jantasadı. İnsan huqıqları boyınsha Paktlerdi islep shıg'ıw 18 jılg'a bul ja'ne (insan huqıqları

du'nya ju'zlik deklaratsiyasının' tiykarı sıpatın da tayar ekenliginde) sozildi. Paktlerdin' ku'shke kiriwi ushin bolsa, ja'ne 10 jılkerekboldı, olar 1976 jıldan baslap g'ana turmıs qa engizildi.

U'shinshiden, İnsan huqıqları du'nya ju'zlik Deklaratsiyası ma'mleketlerdin' ishki nızamshılıq'I ushin o'lshem boldı. Qalaberse, ol tek bir neshe ma'mleketlerdin' konstitutsiyaları tiykarın, ba'lki ken' ma'nistegi milliy nızamshılıqtın' danegizin o'zishine aladı. Bul ju'da' a'hmiyetli, o'ytkeni milliy nızam bul individtin' insan huqıqları tarawında birinshi na'wbette ushırasatug'ın na'rsesi. Tosınnan deklaratsiyanın' alg'I so'zinde «...insan huqıqları nızam ku'shi menen qorg'aliwı za'ru'r...» - dep keltirilmegen. Solay etip, da'slep ten-aq insan huqıqları boyınsha xalıq aralıq o'z-ara baylanıslardın' tiykarg'I bag'darı anıqlap alındı: tiykarg'ısı - ma'mleketlerdin' ishki is-ilajları, milliy normalardin' islep shıg'ılıwı, qalaberse, wa'killikli ma'mleket organlarının' nızam ko'rsetpelerin turmısqa engiziw ha'm onın' buzılıwlarda za'ru'r sharalardı ko'riw boyınsha xızmet bolıp tabıladı.

To'rtinshiden, du'nya ju'zlik Deklaratsiya insan huqıqları tarawında birlestiriw tiykarların ornattı. Deklaratsiyanın' alg'I so'zinde: «...usı huqıq ha'me rkinliklerdin' xarakterin ulıwma tu'siniwusı ma'jbu'riyatlardın' tolıq orınlaniwı ushin u'lken a'hmiyetke iye» - dep ko'rsetilip, yag'niy jer sharının' tu'rli tochkalarındag'I tu'rli siyasiy dizimge iye ma'mleketlerde insan huqıqları bir tu'rde orınlamatug'ın bolıp qarar qılındı. Basqasha qılıp aytqanda, du'nya ju'zlik Deklaratsiya insan huqıqları tarawında standartlastırıwdı baslap berdi.

Biraq, bul ma'niste ol birinshi orında boldı. Belgilengen insan huqıqları dizimin rawajlandırıw, anıqlastırıw ha'm toltırıwdın' za'ru'rligi ja'ne a'hmiyetliliği ma'selesi ju'zege shıqtı. Na'tiyjede İnsan huqıqları boyınsha du'nya ju'zlik deklaratsiyadag'I qadeler insan huqıqlarına tiyisli ko'plegen kelisimlerde ken'eytirildi ja'ne anıqlastırıldı.

Dekloratsiyanın' ekinshi statyasında bilay delingen: Ha'r bir insan rasası, denesinin' ren'i, jinisı, tili, dini, siyasiy ha'm basqa isenimlerinen, milliy yaki

sotsiallıq kelip shıg'ıwı, mal-mu'lki, qatlamı yaki basqa halatına qaramastan usı Deklaratsiyada ja'riyalang'an barlıq huqıq ha'm erkinlikke iye bolıwı tiyis.

Bunnan tısqarı, insan tiyisli bolg'an ma'mlekет yamasa aymaqtañ' siyasıy, huqıqıy yaki xalıqaralıq statusınan, usı aymaq g'a'rezsiz be, qa'wenderli me, o'zin-o'zi basqara ma yamasa basqasha ta'rızde shekleniwshilikke qaramastan, qanday da bir ayırmashılıq bolmawı kerek³.

Ha'r bir ma'mlekettin' milliy shegaraları aymag'ında ko'pshilik xalıqtan ajıralıp turiwshi etnikalıq, tili yamasa diniy qa'siyetlerge shaxslar toparları jasaydı. Ha'r bir topardin' o'zine ta'nligin saqlap qalıw ha'm barlıq az sanlı xalıq arasında, sonday aq, az sanlı ja'ne ko'p sanlı xalıq ortasında buzılmas qatnasiqlardı qollap-quwatlaw etnikalıq ha'm ma'deniy ha'r qıylılıqtı rawajlandırıwda ju'da' a'hmiyetli, sol sebepli ma'mlekeler ten'lik, kemsitpeslik ja'ne siyasıy g'a'rezsizlik sıyaqlı joqarı toparları xuqıqların xu'rmet qılıw, qorg'aw menen jayg'astırıwg'a umtlađı.

Deklaratsiyada ja'riya etilgen, jınısı, rasası, tili, dini, siyasıy yaki basqa qarasları, milliy yaki sotsial kelip shıg'ıwı, mu'lkiy qatlamı yamasa basqa ha'r qanday paqlarg'a qaramastan, barlıq huqıqlar ja'ne erkinliklerge iye bolıw imkaniyatı az sanlı toparlar mashqalasına qızıg'ıwshılıq keltirip shıg'aradı.

Usı ku'nge shekem az sanlı milletler huqıqıy statusın tiykarg'ı o'lshemlerin belgilep beriwshi bir qatar xalıqaralıq huqıqıy hu'jjetler qabil etilgen bolıp, olardı ishki nızamshılıqtı rawajlandırıwda tiykar sıpatında qollanıw tiyis. Ulıwma jantasiwlar, gu'mansız, u'lken a'hmiyetke iye, biraq olar belgili mashqalalardı sheshiw imkaniyatın bermeydi, sol sebepli ha'zirge shekem ayırım ma'mlekeler nızamshılıg'ı, anıg'ırag'ı nızamda qollanıw a'meliyatı tiykarg'ı rol oynamaqta. En' jaqsı yuridikalıq qurallarda, eger olardı engiziw qıyn bolsa, onda na'tiyjesiz.

Uzaq tariyxqa qaramastan insan ha'm puqaranın' ulıwma halda huqıq ja'ne erkinlikler ten'ligin zamanago'y xalıqaralıq-huqıqıy muwapıqlastırıw tiykarları BMSh nin' Ustavında belgilep qoyılg'an, dep esaplanadı, biraq az sanlı milletlerdin' ayırım huqıqları onda ko'rsetip o'tilmegen. Universal xalıqaralıq

³Инсан хуқықлары дұнья жүзлик деклорация Т.1996. 2 статья

hu'jjetlerge, sonday-aq, insan huqıqları boyınsha du'nyaju'zlik deklaratsiyası, 1966 jılg'ı Ekonomikalıq, sotsial ha'm ma'deniy huqıqlar boyınsha xalıqaralıq pakt, 1966 jılg'ı Puqaralıq ha'm siyasiy huqıqlar haqqındag'ı xalıqaralıq Pakt(onın' qabil etiliwi menen ma'mlekettin' az sanlı milletler huqıqların qorg'aw ma'jbu'riyatına aktsent berildi) kiredi. Az sanlı milletler huqıqiy jag'dayında to'mendegi hu'jjetler a'hmiyetli orındı tutadı: Bilimlendiriw tarawında kemsitiwge qarsı gu'res konventsiyası (1960j), Rasalıq kemsitiwdin' ha'r qıylı ko'rinislerin saplastırıw haqqındag'ı xalıqaralıq konventsya (1965 j.), Rasa ha'm rasalıq ırımsılıq haqqındag'ı deklaratsiya (1978 j.), Sabırsızlıq ha'm din yamasa isenim tiykarındag'ı kemsitiwdin' barlıq ko'rinislerin saplastırıw haqqındag'ı deklaratsiya (1981 j.), Rawajlanıw huqıqı haqqındag'ı deklaratsiya (1986 j.), Bala huqıqları haqqındag'ı konventsya (1989 j.), Az sanlı milliy etnikalıq diniy ha'm tili az toparlarg'a tiyisli shaxslar huqıqları haqqındag'ı deklaartsiya (1992 j.), Vena deklaratsiyası ha'm ha'reket Da'stu'ri (1993 j.), Regionallıq a'hmiyetke iye xalıqaralıq huqıqiy hu'jjetlerden evropa insan huqıqları tiykarg'ı erkinliklerin qorg'aw Konventsiyası (1950 j.), Evropada qa'wipsizlik ha'm sheriklik boyınsha ken'estin' juwmaqlawshı hu'jjeti (1975 j.), EQShK ke ag'za ma'mleketler wa'killerinin' 1986 jılg'ı Vena ushrasıwinın' juwmaqlawshı hu'jjeti (1989 j.), EQShK insanı kriteriyalar konventsiyasının' Kopengagen ken'esi hu'jjeti (1990 j.), jan'a Evropa ushın Parij Xartiyası (1990 j.), Regional tiller yamasa az sanlı xalıqlar tilleri Evropa Xartiyası (1992 j.), Az sanlı milletlerden qorg'awdin' baslang'ısh Konventsiyası (1995 j.), İnsan ha'm xalıqlar huqıqları haqqında Amerika Konventsiyası (1969 j.), İnsan ha'm xalıqlar huqıqları Afrika xartiyası (1981 j.), G'a'rezsiz Ma'mlekeler Doslıq Awqamı (G'MDA) insan huqıqları ha'm erkinlikleri (1995 j.)g'a itibar qaratıwı tiyis.

Joqarıda keltirilgenler az sanlı milletlerdin' huqıq ha'm erkinliklerinin' ko'rsetilgen xalıqaralıq-huqıqiy institutlarının derek beredi. Qabil etilgen xalıqaralıq hu'jjetler az sanlı milletlerdin' huqıqları qorg'aliwinin' bekkem tiykarın payda etedi ja'ne olardı buzg'an ma'mlekeler, ma'mlekət organları, ma'mlekətlik sho'lkemler ha'm shaxslardı xalıqaralıq nızamlardan sırtta qılıp qoyadı.

1990 jılda EQShK nin' konferentsiyası ta'repinen qabil etilgen jan'a Evropa ushın Parij Xartiyası az sanlı milletler huqıqların keleshektegi segiz atriqmashlıq qatarına qostı. Az sanlı milletlerdin' huqıqıy qorg'alıwı ha'm olardin' tınısh jasawın ta'miyinlew du'nya ja'miyetinin' en' a'hmiyetli mashqalasına aylandı, onın' sheshiliwine tek g'ana ayırım bir ma'mlekетlik siyasıy jag'dayı g'ana emes, ba'lki zamanago'y du'nya tariyxı rawajlanıwının' barısı menen baylanısqan.

Az sanlı milletlerge ko'pshilikti qurawshı shaxslardag'ıday da'rejede huqıqlardın' beriliwi, za'ru'rli sha'rt bolsada, olardin' huqıqıy jag'dayın a'melde ten' bolıwin ta'miyinlemeydi. Zamanago'y du'nyada az sanlı milletlerdin' xuqıqların ta'miyinlew ha'm qorg'awdın' tu'rli metodları qollanıladı: Bul olardı global yamasa regional xarakterdegi xalıqaralıq-huqıqıy muwapiqlastırıwda, ma'mlekет ishinde basqarıwda, sonday-aq, ma'mlekетlerdin' bir bo'leginde yamasa jergilikli basqarıwda bolıwı mu'mkin.

Usı metodlardın' ha'r biri o'z ta'repdarları ja'ne qarsılaslarına iye, sol sebepli a'debiyatlarda xalıqaralıq standartlardı ornatıw ja'ne ha'r bir ma'mleketti olardı orınlawdı talap etiw usınısında, az sanlı milletler huqıqların muwapiqlastırıw olar jasap atırg'an ma'lekettin' g'ana isi bolıp, tek ma'mlekettin' ishki huqıqları tiykarında a'melge asırılıwı kerek, degen dawanı da ushıratıw mu'mkin. Usı eki pikirde jeterli tiykarlang'an, sebebi bir ta'repten ha'r bir ma'mlekettin' o'zine ta'n siyasıy turmısqa iyeligi ha'mme ushın ulıwma universal qag'iydalar dizimin islep shıg'ıw imkaniyatın bermeydi, basqa ta'repten bolsa, az sanlı toparlar huqıqları kiredi, solay etip xalıqaralıq da'rejede qorg'alıwı tiyis.

Az sanlı toparlarg'a tiyisli insan huqıqlarının' barlıq ko'rinisleri sha'rtlı ra'wishte eki toparg'a bo'lınıwi mu'mkin: birinshi toparg'a insan huqıqları qorg'alıwının' ulıwma ta'rtibi shen'berinde qorg'alıwı mu'mkin bolg'an xuqıqlar kiredi, ekinshisine qorg'aw ushın ayrıqsha kelisimler bar bolg'anda g'ana engiziliwi mu'mkin bolg'an huqıqlar az sanlı toparlardın' etnikalıq, ma'deniy, diniy o'zgerislerin ta'miyinlewshi, bunın' menen olardin' o'zine ta'nligin saqlap qalıwshı huqıqlar kiredi. Tek g'ana individual ja'ne ja'ma'a'tlıq jantasiwlardın' sintezi shen'berinde g'ana (azshılıqtı ayrıqsha topar sıpatında huqıqların qorg'aw)

xalıqtın' o'zine ta'n xarakterlerge iye taypaların ko'rsetiwshi az sanlı toparlarg'a tiyisli shaxslardın' da ulıwma bunday toparlardın' da huqıqları na'tiyjeli engiziliwi mu'mkin.

Az sanlı xalıqlardı qorg'aw mashqalasın na'tiyjeli sheshiw negizinde qosımsha yuridikalıq kepillikler menen ta'miyinleniwshi ten'lik ha'mkemsitpeslik printsipleri jatadı. Sonı atap o'tiw za'ru'r, ha'r qanday ma'mlekettin' milliy siyasati tiykarg'ı maqseti o'z puqaralarının' a'melde ten'ligine erisiwden ibarat. Ten' huqıqlılıqtı sotsial ten'lik penen de, belgili etnikalıq toparg'a bolg'an zorlıqtı qadaan etiw menen de aralastırıw mu'mkin emes. Az sanlı milletler statusı ma'nisinde ten' huqıqlılıq – bul azshılıqtın' turmıs sharayatın tiykarg'ı xalq turmısı sharayatına jaqınlastırıw ha'm usı ja'ma'a'tlerdin' huqıqları, erkinlikleri ha'm ma'jbu'riyatların etnikalıq ko'pshilik penen tenn'lestiriw – ana tilin, da'stu'rlerin, dinin qollaw, milliy mekteplerin rawajlandırıw. Solay etip, haqıqıy ten'lik az sanlı toparlar joq bolıp ketiwine qarsı kepilliklerdi o'z ishine alg'an arnawlı huqıqlarg'a iye bolg'anda g'ana erisiledi.

Kemsitpew siyasiy, sotsial, ekonomikalıq ha'm ma'denyi tarawlarda azshılıq huqıqların ayak astı qılıwg'a bolg'an ha'r qanday urınıwdan qorg'awdı o'zinde sa'wlelendiredi. Kemsitiwdi qadag'alaw, sonnan, rasası, tili, dini, milliy yaki sotsial kelip shıg'ıwı, tuwılıwı yaki basqa jaqları boyinsha kemsitiwdi qamtip aladı ha'm ra'smiy ten'lik printsipine tiykarlang'an: huqıq subekti sıpatında ta'n alıng'an insan, haqıqıy turmista a'melde ten' bolmasa da, basqa insanlar menen ra'smiy ten' halatta boladi.

Joqarıda keltirilgen printsiplerdin' engiziliwi o'z halina az sanlı milletlerdin' ma'pleri qorg'alıwın jeterli da'rejede ta'miyinlewge jeterli emes: azshılıqtın' ko'pshilik ta'repinen ta'biyyiy, dep qabil qılıniwshi statusına erisiw protsessi tek olardin' turmıs keshiriwin ha'm etnikalıq o'zine ta'nliginin' rawajlanıwın, az sanlı milletlerdin' turmıs sharayatın xalıqtın' tiykarg'ı milliy toparı turmıs sharayatına jaqınlastırıwdı ta'miyinlewshi arnawlı huqıqlar beriwdi ko'zde tutatug'in ayrıqsha kepillikler engizilgende g'ana baslanıwı mu'mkin.

Atap o'tiw tiyis, arnawlı huqıqlar, yag'nıy ayriqsha ra'smiy kategoriyalarg'a tiyisli shaxslar paydalanatug'ın huqıqlar tu'sinigi, insan huqıqlarının' sho'lkemlestiriw kategoriyası sıpatında, zamanago'y yuridikalıq a'debiyatta jeterli ken' tarqalg'an. Arnawlı huqıqlarg'a abzallıq beriwshi, bul ja'miyetler ha'm olarg'a tiyisli shaxslar ushın basqa xalıqqa qaraanda jen'il sharayat jaratiwshı huqıqlar dep emes, azshılıqtı olardin' o'zine ta'nligi ha'm da'stu'rlerin saqlap qalıw ushın za'rur kurallar menen ta'miyinlew talabı, o'zlerine ta'n qa'siyetlerdi saqlap qalıw ushın ayriqsha statusqa mu'ta'j dominant emes (jetekshi bolmag'an) toparlardı qorg'aw, ta'lim dominant emes toparlardın' ana tilinde alıp barılıwshı mektepler sıyaqlı ayriqsha sotsial da'stu'rlerdi o'z ishine alıwshı unamlı is dep qaraw kerek.

Az sanlı milletlerdin' xalıqaralıq sha'rtnamalarda ko'zde tutilg'an arnawlı huqıqları bir qansha ken' ha'm ha'r tu'rli, sol sebepli a'debiyatta olardı individual ha'm ja'ma'a'tlik huqıqlarg'a bo'liwge urınıwlar baqlanadı. "Ja'ma'a'tlik huqıqlar" tu'siniginin' ta'riypi jeterli bir ma'niste bolmay, tu'rli ta'riyplerde beriledi: ja'ma'a'tte, basqa insanlar menen birgelikte engiziliwshı individual huqıqlar ("individual huqıqlardın' ja'ma'a'tlik kriteriyası"); belgili toparlarg'a bolg'an insan ha'm puqaranın' uliwma huqıqları; belgili kategoriag'a tiyisli individler iye bolg'an arnawlı huqıqlar ja'ma'a'tlik huqıq subektinin' nızamlı huqıqqa iyeligi – sho'lkem; sha'rtli yamasa statistikalıq topardın' o'z huqıqları.

Sonın' menen birge, az sanlı milletlerdin' individual ha'm ja'ma'a'tlik huqıqları bir-birin biykarlawshı tu'sinikler bolmay, tek birgelikte az sanlı milletlerdin' ma'pleri qorg'alıwın tolıq ta'miyinleydi. Sebebi, ja'ma'a'tlik huqıqlar insannın' sol az sanlı milletke tiyisli basqa insanlar menen birgelikte g'ana engize alatug'ın huqıqlarının' jiyındısın bildiredi.

Joqarıda keltirilgen xalıqaralıq hu'jjetlerge muwapiq, az sanlı milletlerge tiyisli shaxslar huqıqları ishinde o'z etnikalıq, ma'deniy, til yamasa diniy o'zine ta'nlikti erkin bildiriw, saqlap qalıw ha'm rawajlandırıw tiykarg'i a'hmiyyti bildiredi. Ol o'z ishine, birinshi na'wbette, usı uqsatıw – identifikasiyalanıp atırg'an shaxsqa hesh qanday keri ta'sırsız tiyisli etnikalıq azshılıqqa ten'lestiriw

yamasa ten'lestiriwdi biykar etiw huqıqın qamtıp aladı. Onın' logikalıq dawamı bolsa, ma'jbu'riy assimilyatsiyası qadag'alawshı norma. Usı huqıqtı o'z ana tilin u'yreniw yamasa usı tilde ta'lim alıw huqıqı, o'z familiyası ha'm ismin ana tilindegi trasnkriptsiyada qollanıw, azshılıqtın' tillerin jeke ha'm ja'miyet turmısında ja'ne mu'mkinshiliginhe, olarg'a tiyisli shaxslar ha'm ha'kimshilik organlar ortasında isletiw, kasıplik tayarlıq maqsetlerinde o'zlerinin' jeke oqıw orınların ashıw, ma'mlekettin' aralasıwısız ha'm shegarag'a qaramastan, azshılıq tilinde xabar alıw ha'm almasıw, sonday-aq, o'z g'alaba xabar quralların jaratıw ha'm paydalaniw arqalı engiziw ko'zde tutıldı. Gu'mansız, usı barlıq huqıqlar belgili bir shaxsqa tiyisli boladi, biraq olardin' engiziliwin puqara o'zin bir yamasa bir qansha belgiler boyınshaa uqsatıwı mu'mkin bolg'an shaxslar toparı bar bolg'anda g'ana a'melge asıwı mu'mkin. Sol sebepli de o'zine ta'nlik huqıqın ja'ma'a'tlik huqıqlarg'a tiyisli deb tabılg'an.

Az sanlı milletlerdin' ja'ma'a'tlik huqıqları arasında siyasiy huqıqlar a'hmiyetli orın tutadı: azshılıqtın' topar sıpatında bar bolıw huqıqı az sanlı milletlerdin' nızamlı ta'n alınıwı ha'm olardin' belgilerin belgilew, o'z birlespelerin du'ziw ha'm olardin' jumısın ta'miyinlew huqıqı ha'm t.b. Bul tarawdag'ı arnawlı huqıqlar azshılıqtın' ma'mlekет islerinde olardin' ma'mlekет ulıwma xalqı sanındag'ı bo'leginen kelip shıqqan halda ajıratılatug'ınnan salmaqlıraq rol tutıwın ta'miyinlewge qaratılg'an. Siyasiy huqıqlardı engiziw maqsetinde ma'mleket moynına azshılıq ma'plerine ta'sir ko'rsetiwshi ma'selelerde olardin' razılığ'in alıw, hesh bolmag'anda olar menen ma'sla'ha'tlesiw, nızam shıg'arıwshı ha'm basqa organlarda, sonnan hu'kimetleraralıq organlarda wa'killikti kepillew, azshılıqtın' ma'plerin milliy siyasatta ko'rsetiw maqsetinde az sanlı milletler wa'killleri bolg'an ra'smiy shaxslardı arnawlı lawazımlarg'a tayınlaw, sonday-aq, az sanlı milletlerdin' ma'plerin ta'miyinlew ushın barlıq za'ru'r is-ilajlardı a'melge asırıw ma'jbu'riyatı ju'kletiledi.

Az sanlı milletlerge tiyisli shaxstı' individual huqıqlarına ulıwma etnikalıq ta'nlik yamasa ulıwma ma'deniy miyras baylap turiwshı basqa ma'mlekeatler

puqaraları menen shegearalar aralıq erkin ha'm tınısh baylanış qılıw huqıqın; ma'deniy, diniy, sotsial, ekonomikalıq ha'm ma'mleket turmısında qatnasiw huqıqın; o'z ma'deniyatı qa'driyatlarından paydalaniw, o'z dinine iseniw ha'm diniy da'stu'rlerdi orınlaw huqıqın kiritiw mu'mkin. Usı huqıqlarg'a qosimsha bir qatar basqa a'hmiyetli kepillikler bar bolıp, olar azshılıqwa'killerine tiyisli, sonnan, olarg'a huqıq subekti deb ta'n alıw huqıqi, sudlarda ten' huqıqlıw, nızam aldında ten' bolıw ha'm nızam menen ten' qorg'aw sıyaqlılar kiredi.

İnsan huqıqlarına zamanago'y xalıqaralıq huqıqta tu'singi jo'nelis sıpatında qaraladı. Biraq huqıq, eger ol arqalı nızamlastırılg'an ha'reketler erkinligi hesh qanday shegaralar menen sheklenbegende, o'zinin' sotsial wazıypasın atqara aolmag'an bolar edi. Sol sebepli, xalıqaralıq hu'jjetlar az sanlı milletlerge ko'p huqıqlar berip g'ana qoymay, anıq ma'jbu'riyatlar da ju'kleydi. Azshılıqka tiyisli ha'r qanday shaxs ma'mleket puqarası sıpatındag'ı ma'jburiyatların buljıtpay orınlaw, pu'tkil du'nya ta'n alg'an insan huqıqların ha'm fundamental erkinliklerin ha'm de o'z ma'mleketinin' tiykarg'ı xalqı yamasa basqa azshılıqtın' ma'plerin hu'rmet etiwi tiyis. Az sanlı milletler o'zleri jasap atırg'an ma'mlekettin' territoriyalıq pu'tinligi ha'm siyasiy g'a'rezsizligi printsipine a'mel qılıwg'a ma'jbu'r. Bunnan tısqarı, ma'mleket azshılıq xalıqtın' ko'p bo'legin qurawshı regionlarda azshılıqtı qurawshı xalıq qandayda bir kemsitiwdan azap shekpewin ta'miyinlew ushın barlıq za'ru'r sharalardı ko'riwi tiyis.

Konstitutsiyanın' 31 – statyasına muwapiq: "Hu'jdanerkinligi ha'mmege kepilledeni. Ha'r kim qa'legen dinine iseniw yamasa hesh qanday dinge isenbew huqıqına iye. Diniy qaraslardı ma'jbu'riy sin'diriwge jol qoyılmayıd".

O'zbekstanda 130 dan artıq milletler, xalıqlar ha'm etnikalıq-milliy topar wa'killeri birlikte ha'm tatiwlıqta jasaydı. Bu'gingi ku'nde respublikada 140 dan artıq milliy ma'deniy oraylar is ju'ritip atır.

G'a'rezsizlik respublika diniy ja'ma'a'tlerge sıyınlıvlardı erkin a'melge asırıw ushın o'z ja'ma'a't sho'lkeklerin payda etiw mu'mkinshiligin berdi. Konstitutsiyag'a muwapiq, barlıq diniy sho'lkekler, en' ko'p sanlı bolg'an O'zbekstan musılmanları mekemesi ha'm Rus pravoslav shirkewinin' Tashkent

ha'm Orta Aziya eparxiyasi ha'm, onsha u'lken bolmag'an diniy ja'ma'a'tler ha'm ja'miyet ha'm nizam aldında ten' huqiq ha'm ma'jbu'riyatlarg'a iye.

Konfessiyalararalıq baylanıstı rawajlandırıw ha'm dinler aralıq qatnasiqlar tarawındag'ı ma'mlekет siyasatın a'melge asırıw maqsetinde O'zbekstanda Din isleri boyınsha Komitet is alıp barmaqta, sonday-aq, Konfessiyalar isleri boyınsha ken'es du'zilgen. Ken'es quramına O'zbekstan musılmancı mekemesi, Rus pravoslav shirkewinin' Tashkent ha'm Orta Aziya eparxiyasi, Rim-katolik shirkewi, Evangel xristian-baptistler shirkewleri awqamı, Toliq Evangeliya xristianları orayı, Evangeliya-lyuteran shirkewi, Tashkent evreyler diniy ja'ma'a'ti bassıhları kiredi.

Ha'zirgi waqıtta A'dilli u'a'zirligi ha'm onın' struktuarlıq bo'limleri ta'repinen ma'mlekette 16 konfessiyaga tiyisli 2222 diniy birlespe dizimge alıng'an. Tiykarg'ı xalqı (88%) islom dinine sıyınatug'ın O'zbekstanda musılmancı diniy sho'lkekleri sanı 2042 ni quraydı, bul olardın' ulıwma ko'leminin' 92 % in quraydı.

2.3. İnsan huqıqları tarawındag'ı hu'jjetlerdin' ulıwma sıpatlaması

İnsan huqıqların hu'rmetlew printsipinin' mazmunun usı ma'mlekет yurisdiktsiyası astında bolg'an barlıq shaxslarg'a qarata bul huqıqlardı qandayda bir kemsitiwsiz ha'm Og'an boyısınıw boyınsha ma'mlekettin' minnetlerin quraydı. Eger xalıqaralıqhuqıqha'm ma'mlekет ishki huqıqının' dualistlik teoriyasınan kelip shıg'ılsa, ma'mlekет ta'repinen ayrım shaxslarg'a ha'm olardin' toparlarına ishki huqıq arqalı tiyisli huqıq ha'm erkinlikler beriledi. Basqasha aytqanda, individlar ha'm olardin' toparları xalıqaralıq ja'miyetten tuvrıdan-tuwrı hesh qanday huqıq almaydı.

İnsan huqıqların hu'rmetlew printsipi xalıqaralıq huqıqtın' tiykarg'ı printsiplerinen biri sıpatında 1945-jılı BMSh Ustavı qabil etiliwi menen qarar taptı. Ol Ustavta xalıqaralıq huqıq printsipleri arasında ko'rsetip o'tilgen. Biraq Ustavtın'1-statyası 3-ba'ntında BMSh maqsetlerinen biri insan huqıqları ha'm tiykarg'ı erkinliklerin ha'mme ushın ren'ine, jinisına, tili ha'm dinine qaramastan, hu'rmetlew boyınsha xalıqaralıq birge islesiwdi iske asırıw esaplanadı dep ko'rsetilgen. Usı printsipti Ustavta tikkeley tastıyıqlang'an dep esaplanadı. Bul Ustavtın'55-statyasında o'z tastıyıg'in tapqan. 1975-jıldag'ı Evropada Qa'wipsizlik ha'm Birge islesiwKen'esinin' Juwmaqlawshı hu'jjetinde insan huqıqların hu'rmetlew printsipi haqqında tuvrıdan-tuwrı so'z etiledi.

Xalıq aralıq huqıqtın' qa'legen printsipin turmisqa asırıw ushın olar xalıqaralıq huqıqtın' sha'rtnamalıq ha'm a'det normalarında belgileniwi lazım. İnsan huqıqların hu'rmetlew printsipin belgilewshi ha'm rawajlandırıwshı xalıqaralıq-huqıqiy minnetler, a'dette insan huqıqları tarawındag'ı xalıqaralıq standartlar dep ataladı.

Bul-ma'mleketlerdin' tek o'z yurisdiktsiyası astındag'ı shaxslarg'a qandayda bir belgili huqıq ha'm erkinlikler beriw minnetlemesi, ba'lki bunday huqıq ha'm erkinliklerge qarsılıq etpewden ibarat.

Xalıqaralıq standartlar universal, yag'niy ja'ha'nda moyinlang'an ja'ne aymaqlıq bolıwı da mu'mkin. Aymaqlıq standartlar qandayda bir topar ma'mlekelerdin' rawajlanıw da'rejesi, da'stu'rinen kelip shıg'atug'in qa'siyetlerge iye bolıp, universal standartlardan ken'irek, anıg'ıraq bolıwı mu'mkin.

Ayrım waqıtlarda ayriqsha xalıqaralıq standartlarda tastıyıqlang'an huqıq ha'm erkinliklerdin' anaw yamasa mınaw sheklewlerge yol qoyılıwı mu'mkin. Demek, puqaralıq ha'm siyasiy huqıqlar haqqındag'ı Xalıqaralıq pakttin' bir qatar qag'ıydalarına tiyisli huqıq ha'm erkinlikler tek nızamda belgilengen ha'm ja'miyetlik ta'rtibi, ma'mlekət qa'wipsizligin, xalıqtın' densawlıg'ı ha'm onı qorg'aw ushın za'ru'r bolg'an sheklewlerge yol qoyılıwı mu'mkinligi na'zerde tutılg'an. Usı Pakttin' 4-statyası ma'mlekette ayriqsha jag'day da'wirinde millettin' qa'wip astında bolg'anlıg'ı ha'm bul tuwralı ra'smiy ja'riyalang'anda Pakttag'ı minnetlerden shetke shıg'atug'in ilajlar ko'riw mu'mkin. Biraq 4-statyag'ı muwapiq ren'i, da'rejesi, jınısı, tili, dini yaki sotsiallıq jag'iman kelip shıg'ıwına tiykarlanıp kelisiwdi qadag'an etiwshi, sonday-aq jasaw huqıqın tastıyıqlawshı, qıynaw, qullıqqa alıw ha'm basqalardı qadag'an etiwshi standartlardan sheginiwge bolmaydı.

Usı ma'selenin' sheshimin insan huqıqları mashqalasına tikkeley tiyisli bolg'an xalıqaralıq-huqıqiy hu'jjetlerdi tallaw tiykarında ko'riwge boladı.

İnsan huqıqları boyınsha tiykarg'ı xalıqaralıq-huqıqiy hu'jjetler qatarına aldı menen İnsan huqıqları boyınsha xalıqaralıq bill kiredi. Xalıqaralıq billge:

-1948-jıldag'ı İnsan huqıqları Ulıwma ja'ha'n deklaratsiyası::

-qoyy-jıldag'ı Ekonomikalıq, sotsiallıq ha'm ma'deniy huqıqlar haqqındag'ı Xalıqaralıq pakt:

-1966-jıldag'ı Puqaralıq ha'm siyasiy huqıqlar haq-qındag'ı Xalıqaralıq pakt ha'm Og'an 1966 ha'm 1992-jıllardag'ı Fakultativ protokollar kiredi.

İnsan huqıqları boyınsha xalıqaralıq hu'jjetler ishine ja'ne to'mendegiler kiredi

-1960-jıldag'ı Koloniallıq ma'mlekeler ha'm xalıqlarg'a g'a'rezsizlik beriwr haqqındag'ı Deklaratsiya:

-1947-jıldag'ı genotsid jinayatının' aldın alıw ha'm onı islegenlerdi jazalaw haqqındag'ı Konventsiya:

-1965-jıldag'ı Rasizmnin' barlıq tu'rlerin saplastırıw haqqındag'ı Xalıqaralıq konventsiya:

-1973-jıldag'ı Aparteid jinayatlarının' aldın alıw ha'm onı islegenin ushin jazalaw Xalıqaralıq konventsiyası:

-1949-jıldag'ı Urıs qurbanların qorg'aw haqqındag'ı Jeneva konventsiyası ha'm qoou-jıldag'ı I ha'm II qosımsha protokollar:

-1952 jıldag'ı hayallardin' siyasiy huqıqları haqqındag'ı Konventsiya:

-1979-jıldag'ı hayallardı kemsitiwdin' ha'r qanday tu'r-lerin saplastırıw haqqındag'ı Konventsiya:

-1950-jıldag'ı Balalar huqıqı Deklaratsiyası:

-1989-jıldag'ı Balalar huqıqı haqqındag'ı Konventsiya:

-1957-jıldag'ı Turmisqa shıqqan hayaldin' puqaralıg'ı haqqındag'ı Konventsiya:

-1947-jıldag'ı hayallar ha'm balalardı qurallı soqlı-g'ısıwlar da'wirindegi ayrıqsha jag'dayda qorg'aw haqqındag'ı Deklaratsiya:

-1961-jıldag'ı Puqarasızlıqtı kemeytiw haqqındag'ı Konventsiya:

-1954-jıldag'ı Aparttrdlardın' da'rejesi haqqındag'ı Konventsiya:

-1941-jıldag'ı Qashqınlar da'rejesi haqqındag'ı Konventsiya ha'm qoyy-jıldag'ı protokol:

-1950-jıldag'ı BMShnın' Qashqınlar isi boyınsha Joqarg'ı Komissarı basqarmasının' Ustavı:

1967-jıldag'ı Aymaqlıq baspana haqqındag'ı Deklaratsiya ha'm basqalar.

BMSh Ustavı insan huqıqları tu'sinigin anıqlastır-mastan, ma'lim da'rejede Og'an sho'lkemlestiriwshi bir neshe printsplerdi sa'wlelendiredi. Atap aytqanda, onda milletlerdin' ten' huqıqlılığ'ı, erkekler ha'm hayallardin' ten' huqıqlıq'ı, insannın' abroyı ha'm qa'dır-qımbatı, yag'nıy hu'jdan, inanım erkinligi ha'm basqalar tuwralı so'z boladı. İnsan huqıqları tarawında xalıqaralıq standartlardı qa'liplestiriw ha'm ha'rekettegilerin ayqınlastırıwda qabil etiletug'in

rezolyutsiyalar u'lken a'hmiyetke iye. Olardin' ko'pshiligi a'deplilik, siyasiy abroyı ba'lent ra'smiy yuridikalıq minnetler ju'klemese de, ma'mlekетler olar menen esaplasadi. İnsan huqıqları boyınsha Ulıwmaja'ha'n deklaratsiyasında birinshi ma'rte insan huqıqları taypasına kiretug'in huqıq ha'm erkinlikler sanap o'tingenligi ushın da a'hmiyetli rol oynag'an. Deklaratsiya qag'ıydaları xalıqaralıq a'det normasına aylanıp ketken, degen pikir ken' tarqalg'an.

Rezolyutsiyalar insan huqıqları tarawında xalıqaralıq sha'rtnamalardı islep shıg'ıw ushın tiykar bolıp xızmet etedi. Haqıyatında da, 1975-jıl 9-dekabrdegi Barlıq shaxslardı qıynaw ha'm basqa adamgershiliksiz zulimliq jasaw yaki qa'dır-qımbatın kemsitiwshi qatnas jasaw ha'm jazalawdan qorg'aw haqqındag'ı Deklaratsiya 1983-jıl 10-dekabrdegi Qıynaw ha'm qatnas jasaw ja'ne jazalawdın' reyimsiz adamgershiliksiz yaki qa'dır-qımbatti kemsitiwshi tu'rlerine qarsı Konventsiyanı islep shıg'ıwda paydalanılg'an.

İnsan huqıqları tarawindag'ı basqa hu'jjetler qatnasiwshıları ushın ma'jbu'riy xarakterge iye bolg'an xalıqaralıq sha'rtnamalar bolıp tabıladı. Olarg'a 1965-jıl 21-dekabrdegi Barlıq rassalıq kemsitiwlerdi saplastırıw haqqındag'ı Xalıqaralıq Konventsiya, 1966-jıl 10-dekabrdegi ekonomikalıq, sotsiallıq ha'm ma'deniy huqıqlar haqqındag'ı Xalıqaralıq pakt, 1984-jıl 10-dekabrdegi Qıynaw ha'mde qatnas jasaw ha'm jazalawdın' reyimsiz adamgershiliksiz yaki qa'dır-qımbatti kemsitiwshi tu'rlerine qarsı Konventsiya ha'm basqa sha'rtnamalar kiredi.

Usı sha'rtnamalar insan huqıqları tarawindag'ı standartlardı qoyy-jılg'ı İnsan huqıqları haqqındag'ı xalıqaralıq paktlar-BMShnın' insan huqıqların ta'miyinlew boyınsha ma'mleketeralaralıq birge islesiw tarawindag'ı a'hmiyetli jen'isler bolıp tabıladı. Bul insan huqıqlarına tiyisli ma'seleler boyınsha xalıqaralıq birge islesiw ushın universal xalıqaralıq-huqıqıy negizdi jaratiwg'a bag'darlang'an sha'rtnamalar bolıp tabıladı. Usı paktlar 1976-jılda ku'shke kirgen.

1966-jıldag'ı Puqaralıq ha'm siyasiy huqıqlar haqqındag'ı Xalıqaralıq paktta bilay delingen

«Ten' huqıqlıq, kemsitiwdi qadag'an etiw, ma'mleketti basqarıw islerinde qatnasiw huqıqı, qandayda bir reyimsiz, adamgershiliksiz yaki abroyın ha'm

qa'dır-qımbatın kemsitetug'ın qatnas yaki jazalaw, qulshılıqtı, ullar menen sawda etiw ha'm ma'jbu'riy miynetti qadag'an etiw, jeke adam qol qatılmaslıg'ın ha'm erkinlik huqıqı, bir jerden ekinshi jerge erkin ko'shiw huqıqı, pikir, inanım ha'm din erkinligi, tınısh jiyinlar o'tkiziw huqıqı, awqamlarg'a birlesiw huqıqı ha'm basqalar»⁴.

Miynet etiw huqıqı, ha'r bir adamnın' jaqsı miynet sharayatına iye bolıw huqıqı, ka'siplik awqamlar du'ziw huqıqı, is taslaw huqıqı, sotsiallıq ta'miynat huqıqı, shan'araq, analıq ha'm balalıqtı qorg'aw ha'm ja'rdem alıw huqıqı, jeterli turmıs da'rejesine iye bolıw huqıqı, fizikalıq ha'm ruwxıy densawlıqtın' en' joqarı da'rejesine erisiw huqıqı, bilimlendiriliw huqıqı, ma'deniy turmısqa qatnasiw huqıqı ha'm basqalar.

Bu'gingi ku'nde olar imkang'a bola, ja'nede na'tiyeli bolıwinə erisiw og'ada u'lken a'hmiyetke iye bolmaqta, bul a'ne usı hu'jjetlerdi universallastırıw, yag'niy qatnasiwshılar ko'lemin imkanı bolg'anınsha ken'eytiwdi na'zerde tutadı. Bu'ginge shekem olarda, ha'tte BMSH Qa'wipsizlik Ken'esinin' turaqlı ag'zalarınan ha'mmesi de qatnaspayıdı.

Evropada Qa'wispizlik ha'm Birge islesiw Sho'lkemi ko'leminde qabil etilip atırg'an hu'jjetler o'zine ta'n qa'siyetlerge iye. Olardin' bir qatar qag'ıydaları insan huqıqlarına bag'ıshlang'an. Birge islesiw sho'lkeminin' Juwmaqlawshı hu'jjetinde insan huqıqların hu'rmetlew printsipinin' mazmunı Ulıwmaevropalıq protsess qatnasiwshılarının' o'z-ara mu'na'-sibetlerine qollanıw ushın ashıp berilgen. Usı hu'jjette insan huqıqları boyınsha birge islesiwge bag'ıshlang'an arnawlı bo'lim bar. İnsan o'lshemi boyınsha u'sh basqıshta 1980-jılda Parijda, 1990-jılda Kopengagende, 1991 jılda Moskvada bolıp o'tken Birge islesiw Sho'lkemi konferentsiyasında qabil etilgen hu'jjetlerdi ayraqsha atap o'tiw kerek.

Birge islesiw Sho'lkemi qatnasiwshıları insan huqıqları menen baylanıslı o'z-ara qatnasiqlar ko'lemindegi ma'seleler jiyındısın insan o'lshemi ataması menen ju'rgi-ziledi. Konferentsiya insan o'lshemi tarawındag'ı qag'ıydalardı ta'jiriybede iske asırıwdın' tiyisli mexnizmin jarattı.

⁴Пұқаралық ҳәм сиясий ҳуқыклар ҳаққындағы Халықаралық пакт 1966ж.

Birge islesiw Sho'lkeminin' hu'jjetleri siyasiy qa'siyetke iye ha'm xalıqaralıq huqıq deregi esaplanbaydı. Olardin' qag'ıydaları ko'pshilik jag'dayda kelisim dep ataladı. Demek, Birge islesiw sho'lkemi qatnasiwshi-ma'mleket bassıları bir neshe ma'rte usı kelisimler so'zsiz turmısqa engiziliwi kerek dep bayanat bergen bolsada, olar yuridikalıq tu'ske de iye. Bunday bayanatlardı ma'mleketlerdin' xalıqaralıq-huqıqıy xarakterdegi bir ta'repleme minnetlemesi sıpatında qaralıwı mu'mkin. Sol sebepli ko'rsetilip o'tilgen hu'jjetlerdin' tek siyasiy emes, al retlestirilgen bir ta'repleme xalıqaralıq-huqıqıy minnetler jiyındısın qurawshı dep esaplanıwı mu'mkin. Ulıwma alg'anda, usı hu'jjetlerdin' insan huqıq-larına tiyisli qag'ıydaları insan huqıqları tarawindag'ı aymaqlıq standartlar esaplanadı.

Xalıqaralıq hu'jjetlerde qabil etilgen klassifikatsiyag'a ko're insan huqıqları puqaralıq (jeke), siyasiy, ekonomikalıq, sotsiallıq ha'm ma'deniy huqıqlarg'a bo'linedi. Klassifikatsiyalawdin' basqa tu'rleri de boliwı mu'mkin. Shama menen XX a'sir 70-jıllarının' baslarının «u'sh a'wlad» kontseptsiyası ken' tarqalg'an.

Bunday xronologiyalıq jantasıwdı da'slep insan huqıq-ları degende tek puqaralıq ha'm siyasiy huqıqlar g'ana (birinshi a'wlad) an'latılıg'anlıg'ı menen tu'sindirilgen.

Buring'ı SSSR ha'm onın' awqamlasları ta'siri astında insan huqıqları tu'sinigine sotsiallıq-ekonomikalıq ha'm ma'deniy huqıqlar (ekinshi a'wlad)ta kirgizile baslandı.

Ha'm aqırında, rawajlanıp atırg'an ma'mleketlerdin' u'lesi menen tınıshlıq huqıqı, quralsızlanıw huqıqı rawajlanıw huqıqı, taza qorshag'an ortalıqqa iye bolıw huqıqı (u'shinshi a'wlad) insan huqıqları ta'rtibine kirgizilgen. :shinshi a'wlad huqıqları dizimin hu'kimetlik emes sho'lkemleri da'rejesinde dawam etiwge urınısları bolg'an. Biraq xalıqaralıq ha'm ilimiň da'rejede dodalanıp atırg'an bul bag'dardag'ı tiykarg'ı mashqala-insan huqıqları xalıqlar huqıqı menen baylanıslı mashqala bolip tabıladı. Ko'rınip turg'anınday, insan huqıqların xalıqlar huqıqınan ajıratıw mu'mkin emes. Xalıqlar huqıqı ja'ma'a't huqıqıda insan huqıqları sıpatında qaralıwı mu'mkin. Bunnan tısqarı ha'mme xalıqlar huqıqıñ da insan

huqıqlarının' u'shinshi a'wladına kirgiziwge bolmaydı. qoyy-jılda qabil etilgen insan huqıqları haqqındag'ı eki xalıqaralıq Paktta xalıqlardı o'z ta'g'dirin o'zi belgilew huqıqınan baslanadı. Xalıqlar huqıqı so'zsiz ja'ma'a' huqıqı bolıp tabıladı, biraq insannın' ja'ma'a' huqıqları tu'sinigi u'shinshi a'wlad huqıqları yaki xalıqlar huqıqının' o'zi menen sheklenbeydi. Ol bir qansha ken' tu'sinik. Ma'selen, ka'siplik awqamları huqıqı da ja'ma'a' huqıqı esaplanıwı mu'mkin. Ayırım jag'daylarda tu'rli jeke huqıqlardın' tiyisligi jan'a, endi ja'ma'a'g'a tiyisli bolg'an ulıwmalastırılg'an (sintetikalıq) huqıqtı qurayıdı. Usı ma'nide, ma'selen, tınısh jiyinlar o'tkiziw huqıqın qarawg'a boladı. İnsan huqıqlarının' u'shin-shi a'wladı haqqındag'ı ma'seleni qoyıw ha'm onın' a'tırapındag'ı tartışlar, usı huqıqlardı tastıyıqlawshı ha'm olardan bazı birewlerinin' mazmunın ashıp beriwshı xalıqaralıq hu'jjet-ler qabil etiliwi, ma'selen, 1986-jıl 4-dekabrde qabil etilgen rawajlanıw huqıqı haqqındag'ı Deklaratsiya insan huqıqları dizimi qandayda bir qatıp qalg'an na'rse emes ha'm ol dawam etiliwi mu'mkinligin tastıyıqlaydı.

«Ha'r bir insan og'an konstitutsiya yamasa nızam arqalı berilgen tiykarg'ı huqıqları buzılg'an hallarda wa'killikli milliy sudlar ta'repinen bul huqıqlardın' na'tiyjeli tikleniw huqıqına iye»⁵.

Konstitutsiya yamasa nızam arqalı berilgen tiykarg'ı huqıqlar buzılg'an jag'dayda wa'killikli miliy sudlar ta'repinen bul huqıqlardın' na'tiyjeli tikleniw huqıqı shaxstın' qa'dır-qımbatının' na'tiyjeli qorg'alıwı arqalı ta'miyinlenedi. İnsannın' bul qa'siyetleri hu'rmet qılıniw huqıqı ha'm de o'zgelerdi hu'rmet qılıw ma'jbı'riyatı menen ten' bahalı. Ol o'z erkinligin, ten'ligi ha'm qorg'alg'anlıg'ın seziletug'ın shaxsının' rawajlanıwı menen erisiledi. Qa'dır-qımbat insannın' ta'sir ko'rsetiw obektinen huqıqıy ma'mlekettin' aktiv subektine aynaldıradı. Bul ma'mleket insang'a o'zin baqlaw, «o'z jolin belgilew» ham o'zi tan'lag'an turmişlıq qa'driyatlırdı qorg'aw huqıqın beredi.

Qa'dır-qımbat insan huqıqlarında aniqlanadı, olardı qorg'aw ma'mlekettin' waziypası. Sol ushin da ken' ma'niste alıp qarag'anda, ma'mlekettin' maqseti

⁵Инсан хуқықлары дүнья жүзлигі деклорация Т.1996. 8-статья

insannın' qa'dır- qımbatın asırıwdan ibarat dewimiz mu'mkin. Sonın' ushın da «ma'mleket xalıqqa xızmet etiwi kerek», degen birinshi na'wbette ma'mleket ha'r bir insannın' qa'dır-qımbatının' qorg'alıwın ta'miyinlew tiyisligin an'latadı.

«İnsannın' qa'dır-qımbatı» insannın' pu'tkil turmısı ushın tuwilg'annan o'mirinin' aqırına shekem qorg'alıwı mu'mkin. Biraq, ayırım jag'daylarda bul konstitutsiyanın' printsipin aytıp o'tilgen ha'diyselerden keyin de a'melde boladı. Misal retinde marhumnın' jeke qa'dır-qımbatın qorg'awdı ha'm ananın' qarnındag'ı balanın' huqıqları haqqındag'ı tartışlardı keltiriw mu'mkin.

Qa'dır-qımbatti qorg'awdın' maqsetleri sıpatında Konstitutsiyanın' ko'p normaları qatnasıw mu'mkin, mu'na'sip turmıs huqıqı, jeke turmıstın' qol qatılmashıg'ı, insannın' o'z qa'dırı ha'm jaqsı atın qorg'aw, tek turmıs haqqındag'ı mag'lıwmat jıynawdin' qadag'an etiliwi, turar jayg'a ku'sh isletip kirip alıwdın' qadag'an etiliwi ha'm basqalar.

Ko'plep jinayat huqıqı ha'm jinayat protsessi normaları insan qa'dır-qımbatına degen g'amqorlıqtı o'z ishine alg'an. Sebebi, jinayat kodeksinde jala ha'm ar-namıstı xorlaw sıyaqlı jinayat quramları ko'zde tutılg'an. Jinayat protsessual kodeksi tergewshiden tintiw o'tkizilgende shaxstin' intim turmısının' onın' bolg'an halatları a'shkara bolmaytug'ın is-ilajlardı ko'riw, jeke tintiw bolsa, tintilip atırg'an shaxs penen bir jinistag'ı adam ta'repinen, usı jinistag'ı gu'walar qatnasıwında o'tkeriliwi talap etedi. Mu'na'sip qatnasıq huqıqınan tek ayıplaniwshılar emes, ba'lki qamaqta jaza mu'ddetin o'tep atırg'an sudlang'anlar da paydalananı. Bunday normalar ko'p bolıp, olar huqıqtın' baska tarawlarında da bar.

Olar insan qa'dır-qımbatın qorg'awdın' konstitutsiyalıq huqıqının' onın' a'melge asırılıwın bildiredi.

Puqaralıq kodeksinde belgilep qoyılg'an puqaralıq-huqıqiy kepillikler ayırıqsha a'hmiyetke iye. Bul jerde turmıs, den-sawlıq, qa'dır-qımbat, jeke qol qatılmashıq, qa'dır ha'm jaqsı at, abiroy, jeke turmıstın' qol qatılmashıg'ı, jeke ha'm semya sırı, at ha'm avtorlıq huqıqı ja'ne basqa konstitutsiyanın' jeke huqıqlar

ha'm baylıqlar basqa adamlar terepinen, sonnan huqıq iyesinin' miyrasxorları ta'repinen a'melge asırıwı ha'm qorg'alıwı mu'mkin.

Eger puxarag'a onın' jeke huqıqların buziwshı ha'reketler arqalı ruwxıy zıyan (fizikalıq yamasa morallıq azaplaw) jetkizilgen bolsa, ol buzg'ıñshının' moynına jetkizilgen zıyannın' pul ko'rinisindegi kompensatsiyasın to'lewdi ju'klew huqıqına iye. Ar-namıs, qa'dır-qımbat, abroyın korg'aw maqsetinde puqara sudqa mu'ra'ja't etiw huqıqına iye, qalaberse, puqaranın' o'liminen keyinde ar-namıs, ha'm qa'dır-qımbatın qorg'aw ko'zde tutıldı. Puqaranın' ar-namıs, qa'dır-qımbatı yamasa abroyın tu'siriwshi talaplardı orınlaw ta'rtibi Nızam menen belgilengen.

Negizinde, bul jeke turmıs huqıqının' ajralmas bo'legi bolıp, jeke erkinlik ha'm insan qa'dirinin' bo'linbes elementi. Hesh kim turaq jayg'a onda jasawshı puqaralardın' qa'lewine qarsı kiriw huqıqına iye emes, nızamda ko'rsetilgen hallarda yaki sud qararı tiykarında a'melge asırıw bug'an kirmeydi.

Konstitutsiyanın' 27- statyasına muwapiq : «Ha'r kim o'z ar-namıs ha'm abroyına qıling'an hu'jjetlerden, jeke turmısına aralasıwdan qorg'anıw ha'm turaq jayının' qol qatılmaslıq huqıqına iye. Hesh kim nızamda tutılg'an hallardan ha'm ta'rtipten tısqarı birewdin' turar jayına kiriw, tintiw o'tkeriw yamasa onı ko'zden o'tkeriw, xat ha'm telefonda so'ylesiwlər sırin a'shkara etiwi mu'mkin emes».

Turar jayıdı qorg'aw huqıqına onın' iyeleri, nızamlı ijarashıları yamasa ijara sha'rtnaması tiykarında onda jasawshı iyeleri iye. Bunda turar jay dep waqıtsha jasap turg'an jayı, miymanxana, u'y-internati, jataqxana, pansionat da ta'n alındı. Qol qatılmaslıq jeke buyım ha'm hu'jetlerge de tiyisli, bul bolsa nızamsız tintiw ha'm hu'jetlerdi alıp qoyıwg'a yol bermeydi. Biraq turar jayg'a huqıqı bar shaxslar ko'ship kiriwi mu'mkin, bunday ha'reketler ha'tteki basqa jasawshılar narazı bolg'an jag'dayda da onın' qol qatılmaslıq'ın buziw bolıp esaplanbaydı.

Huqıq qorg'aw organları ta'repinen nızamsız bastırıp kiriw ha'm tintiw o'tkeriwe qarsı kepillik – bul turar jaydin' qol qatılmaslıq'ının' tiykari mazmuni, o'ytkeni basqa barlıq halatlar (ayrıqsha shaxslar ta'repinen a'melge asırılg'an) – negizinde - a'piwayı jınayatlar (urlıq, basqınsılıq ha'm basqlar), nızamsız

bastırıp kiriwden ja'birlengenler ziyandı to'lew ha'm ayıplı lawazımlı shaxslardı tazalaw talabi menen sudqa mu'ra'ja't etiw huqıqına iye. Turar jaydın' qolqatılmaslıg'ın buziw jınayat bolıp tabıladı.

So`z insan huqıqi, erki ha'm uaziypasi haqqında barar eken, Konstitutsiya o`zinin` normalarında oni a`dil sheshiwi ha` en` a`hmiyetlisi huqıq ha'm erkinliklerin ta`miyinleytug`in, qorg`aytug`in u`lken a`hmiyetli ma`seleni sheshiw. Konstitutsiya normalarindag`i en` a`hmiyetli ma`selelerdin` biri insan ha'm ma`mleket ortasindag`i baylanisliq ma`selesi. Bunda tiykarg`i diqqat-itibar insannin` erki, sawlig`i, jasaw mu`lkiy qatnas huqıqlarinin` ta`miyinlengenligi ha'm kepillestirilgenlige qaratıldı.

Insannin` ko`p huqıqları konstitutsiyada ko`rsetilmeydi, olar huqıqtin` basqa tarawlarında, ma`selen: miynet huqıqi, puxaraliq huqıqi ha'm usig`an usag`anlardı aytip o`tiledi.

Konstitutsiyada insannin` ta`biyg`iy huqıqları, jasaw miynet etiw, ka`sip tan`law, mu`lkke iye boliw ha`mde barlıq adamnin` nizam aldında ten`ligi usag`an huqıqlarinin`, bekkemlengenligi belgilep qoyıldı.

Misali: shaxs sudtin` hu`kimisiz azatlıqtan ayrılmayıdı yaki onin` mu`lki turaq jayı tartıp alınbaydı h. t. b.

Ma`mleket insang`a xızmet qılıdı ha`m bul adamlar aldında waziypasi bolıp esaplanadı.

Juwmaqlaw

Konstitutsiya O`zbekstanda erkin Puxaralıq ja`miyet, yag`niy xaliquqtin` o`zi basqaratug`in ja`miyet ha`m demokratiyalıq huqiqiy ma`mleket quriwdi tiykarg`i maqset etip qoyadi.

O`zbekstan Respublikasi Konstitutsiyasi 13-statiyasinda O`zbekstan Respublikasında demokratiya adamgershilik printsiplerine tiykarlanadi. Bularg`a muwapiq, adam, onin` turmisi, erkinligi, ar-namisi, adamgershiliqi h.t.b. ajiralmas huqıqları en` joqari bayliq bolıp tabiladi. Demokratiyalıq huqıqlar ha`m erkinlikler Konstitutsiya ha`m nizamlar menen qorg`aladi.

Usi statiyada «insan huqıqları uliwma ja`ha`n deklaratsiyasin»da ja`riya etilip uliwma insaniy huqıqlar joqari qa`diriyat da`rejesine ko`terilgen.

O`zbekstanda adamlardin` milletine, dinine, onin` turmisi, siyasiy ha`m basqa ta`replerine qarap sheklewler joq.

Sonin`ushin Konstitutsiyanin` en` a`hmiyetli bo`limlerinen bolg`an ekinshi bo`lim insan ha`m puxaralardin` tiykarg`i huqıqları, erkinlikleri ha`m waziypalarina bag`ishlang`an.

Adamnin` a`hmiyetli huqiqi-ol o`mir su`riw huqiqi.Jasaw huqiqıha` bir adamnin` ajiralmas huqiqibolıp esaplanadi.Og`an qol qatiw jinayat bolıp tabiladi.

Ja`ne bir misal O`zbekstan Respublikasi Jinayat kodeksinin` 1- bo`liimnde shaxsqa qarsi jinayatlar ushınjuwapkershilik belgilenedi.

Bunda shaxstin` jasaw, sawlig`i, shan`araqqa jaslarg`a ha`m tarbiyag`a qarsi qaratilg`an jinayatlar, shaxstin` azatlig`i qa`dir qimbatin puxaralardin` konstitutsiyaliq huqiq ha`m erkinliklerine qarsi jinayatlar qatti jaza sharalari na`zerde tutiladi.

O`zbekstan Respublikasi ha`zirgi ku`nde insan huqiq ha`m erkinliklerin qorg`aw tarawinda 60dan ziyat xalqara huqiqiy hu`jjetlerge qol qoyisqan. Ha`zirgi waqitta BMShnin` insan huqıqları boyinsha 80 ge jaqin konvensiyasi bar.

O`zbekstan respublikasi aymag`inda insan huqıqları deklaratsiyasına muwapiq respublika puxaralig`i belgilengen.

O`zbekstan respublikasi aymag`inda birden-bir Puxaralıq ornatilg`an.

Qaraqalpaqstan respublikasi puxarasi sonin` menen bir waqitta O`zbekstan respublikasinin` puxarasi sonin` menen bir waqitta O`zbekstan respublikasinin` puxarasi esaplanadi.

Shaxs penen ma`mleket ortasindag`i mu`na`sebetler hu`jjetler menen ta`rtipke salinadi.

O`zbekistan Respublikasi Konstitutsiyasının` 19-stat`yası O`zbekstan respublikasinin` puxarasi ha`m ma`mleket o`z ara huqıqlar menen ha`m o`z ara juwapkershilik penen baylanisadi.

Konstitutsiyada ha`m nizamlarda bekitilgen puxaralardin` huqıqları ha`m erkinlikleri buljimaydi ha`m sudsiz bulardan ayiriwg`a yamasa sheklewge hesh kimnin` haqisi joq delingen.

Usı nizamnın` 20-stat`ya Puxaranın` o`z huqıqların ha`m erkinliklerin a`melge asiriwi basqa adamlardin`, ma`mlekettin` ha`m ja`miyettin` nizamli ma`plerin, huqıqların ha`m erkinliklerin buzbawi tiyis delingen.

Ten` huqıqliliq-bul insanlardin` huqıq, erkin ha`m waziypalardi o`z ara ten`ligin an`latadi.

O`zbekstan respublikasi Konstitutsiyasında bekkemlengen puxaralardin` nizam aldinda ten`ligi insan huqıqları uliwma dun`ya ju`zlik deklaratsiyasi talaplarina toliq juwap beredi.

Haqiyqattanda konstitutsiyaliq huqıq barlıq ma`mleketlerdin` puxaralari o`z ara dosliq qarım qatnas tiykarinda insan huqıqların qorg`aw za`ru`rligin, sanamizg`a sin`diredi.

Sonnan kelip shiqqan jag`daydi O`zbekstan respublikasi Konstitutsiyasında barlıq adam milletinen ha`m sotsialliq shag`isina qaramastan huqıqlardi ten` degen ideya bekkem o`z-ornina iye.

Puxara eger tek o`zinin` shaxsiy ma`pin ta`miyinlew ushınha`reket etse, yaki waziypalardi umitip, basqalar ma`pine ziyan jetkizse, onin` aqibeti nizamsizliqqa alip keledi.

Sonin`ushınbarlıq puxaralar bir-birine hu`rmet penen qatnasta bolsa ja`miyette tinishliq ha`m alg`a ilgerilewshilik boladi.

Puxaralıq degende - shaxstın` belgili bir ma`mleket penen o`z ara siyasiy huqiqiy baylanısın belgileydi, bunda shaxstın` huqiq ha`m erkinlikleri ma`mleket ta`repinen qorg`aladi, sonın`ushıno`z na`wbetinde shaxs ha`m ja`miyet ma`mleket ma`plerinen kelip shıg`ıp, belgili waziypalardin` orınlaniwin o`z moynina aladi.

Konstitutsiya O`zbekstan Respublikasının` pu`tin aymag`ında bir Puxaralıqtı ja`riya etken.

Konstitutsiyanın' 27-statyasında "Ha'r kim o'z abırayı h'a'm abırayına qılıng'an zorlıqlardan, Jeke o'mirine aralasıwdan h'a'm turar jayı qol qatımaslıq h'uquqına iye.

Hesh kim nızam na'zerinde tutqan xollardan h'a'm ta'rtipten tısqarı birewdin' turar jayına kiriwi, tintiw o'tkiziwi yamasa onı ko'zden keshiriwi jazısıwlar h'a'm telefonda so'zlesiwler sırin ashıp taslaw mu'mkin emes", - dep bekemlengen.

İnsan basqa mavjudotlardan abırayı, qa'dır-qımbatına abırayg'a iyeligi menen parıq qıladı. Qa'dır qımbatı qa'dirlengende ol o'zinin' o'mirinin' mu'na'sip ko're aladi. Sonın' ushın İnsannın' abırayı, qorg'aladi. Ha'r bir kisi o'z o'mirini o'zi qalegenshe quradı. Bunda ol basqalarg'a ziyan etpesligi, nızam qa'deler tiykarında jasawi, paydalı miynet penen shug'ıwlaniwı za'ru'r. İnsanlardın' abırayı, abırayına ziyan keltiriwshi h'a'r qanday h'a'reket biykar etiledi. Birden bir h'a'reket na'tiyjesinde İnsannın' abırayı, abırayına ziyan, og'an tiyisli ilajlar ko'riledi.

Demokratik ma'mleketimizde h'a'r bir kisi o'zinin' abırayı, qa'dır-qımbatı, abırayının' buzılıwına alıp keliwshi qattı-h'a'reketlerden qorg'aw h'uqıqına iye.

Kisilerdin' abırayı, abırayın qorg'awshı tiyisli qurallar bolıp, olar arasında sud o'z aldına a'h'iymetli rol oynaydı. Ha'r bir kisi o'zinin' abırayı abırayın qorg'awshısın sorap sudg'a mura'ja't h'uqıqına iye.

İnsanın' abırayı, abırayına turmıs sharayatında xızmet waziypasın orınlaw protsesinde pu'tir jetiwi mu'mkin. Sonday jag'daylarda olar sudqa mu'ra'ja'at etiwi mu'mkin. Sud isin ko'rip, İnsan abroyı, abırayının' buzılıw jag'dayları aniqlansa, tiyisli ilajlar ko'riledi. Bunday ilajlar na'tiyjesinde ayıptarlarg'a turli

jazolar beriliwi, ziyan ruh'iy h'a'm materialıq ta'repinen qaplanıwı mu'mkin. Ko'binese İnsan abroyı, abırayına kesent etiw na'tiyjesinde ziyan keltiredi. Ko're almaslıq, o'sh alıw siyaqlılar h'a'm İnsan abroyı, abırayına kesent tuwdıradı Ja'miyet bir ja'miyeti esaplanıp, onın' ag'zaları ulıwma ma'pi, onda jasaw qa'delerine a'mel etiw za'ru'rligi menen birge, h'a'r bir kisi o'z o'mirin nızam shen'berinde o'zinshe sho'l kemlestiriwi mu'mkin. Sonın' ushın h'a'r bir Shaxstın' Jeke o'mirine aralasıw qadag'an etiledi.

Paydalangan a`debiyatlar dizimi

1. «Qarqalpaqstan Respublikası Konstitutsiyası». No`kis 2014 jıl
2. «O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi». Toshkent 2018 yil.
3. İslom Karimov «Konstitutsiya – yurtimizda yangi xaet, yangi jamiyat barpo etishning huqiqiy poydevori». Toshkent 2001 yil.
4. Qarqalpaqstan Respublikası Konstitutsiyasına tusindirme». No`kis 2003 jıl.
5. «Uzbekiston Respublikasi Konstitutsiyasini wrganish». wquv qwllanma. (wrta maxsus kasb-xunar ta`limi muassasalari uchun). Toshkent 2001 yil.
2. Insan huqiqlari du`n`ya ju`zlik dekloratsiyasi. T.1948 j.
3. O`zbekstan Respublikasi puqaraliq haqqindagi nizam. T.1992 j
4. Xorijiy davlat Konstitutsiyalari huqiqi. 2010y.
5. A.Saydov Wzbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy huqiqi. T.2001 y.
6. J. Bazarbaev Ma`na`witimiz ma`sleleri. N.1998 j.
7. S.Nietullaev Qaraqalpaqstan Respublikasi Konstitutsiyaliq huqiqi N.1996j.
8. G.Yuldasheva, A.Gulimov Insan huqiqlari du`n`ya ju`zlik dekloratsiyasina tu`sindirme. T.2008j.
9. O`zbekstan Respublikasi puqaraliq qorg`aniw haqqindag`i nizam. T.2002 j.